

**Tot opheffing
van het volksleven
Mensen achter het CBS
ca. 1850-1900**

Ronald van der Bie

Centraal Bureau
voor de Statistiek

**'Tot opheffing
van het volksleven'**

Mensen achter

het CBS

ca. 1850-1900

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress: Textcetera, Den Haag en Grafimedia, Den Haag
Ontwerp: Edenspiekermann

Inlichtingen

Tel. 088 570 70 70, fax 070 337 59 94
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen

Alleen als pdf beschikbaar.

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2014.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

Woord vooraf

Dit onderzoek gaat over de geschiedenis van de Centrale Commissie voor de Statistiek (1892), de voorgangster van het Centraal Bureau voor de Statistiek (1899).

Die geschiedenis wortelt in de discussie over de sociale kwestie, één van de grote vraagstukken die het publieke debat in ons land in de tweede helft van de negentiende eeuw beheersten. Rondom dit debat vormde zich een groep opinieleiders, vooral in progressief-liberale kringen, die de belangrijke discussieplatforms bemanden, de meningvorming beïnvloedden, initiatieven namen voor directe actie, oproepen deden voor (statistisch) onderzoek en de beleidsvoorbereiding ondersteunden.

Enkele hoofdrolspelers in dit debat zijn in 1892 uitgenodigd om zitting te nemen in de Centrale Commissie voor de Statistiek, dat opgericht was voor het verzamelen, bewerken en publiceren van statistieken voor de departementen en andere openbare besturen. En dat, in de woorden van minister Tak van Poortvliet, uitgesproken bij de installatie van de commissie op 22 november 1892: 'tot steun van de regering, tot voorlichting van de wetgever, tot bevordering van de wetenschap, tot opheffing van het volksleven.'

De commissie bestond uit dertig leden die ik eerder heb geportretteerd in *De macht van de statistiek. De Centrale Commissie voor de Statistiek, samenstelling en rekrutering, 1892–1899*. (Amsterdam 2009) Met z'n allen vormden ze een denktank, een beleidswetenschappelijk forum, voor de aanpak van sociale vraagstukken. De onderzoeken en statistieken van de CCS vormden de grondslag voor de voorbereiding en evaluatie van overheidsbeleid.

Zes hoofdrolspelers worden geportretteerd naar hun opstelling in maatschappelijke discussies en op hun voornaamste werkterreinen. Ter inleiding wordt de rol geschetst van de statistiek in het publieke debat, in het bijzonder in de discussie over de sociale kwestie. Daarna zal een beeld worden gegeven van de institutionele geschiedenis van de Centrale Commissie voor de Statistiek.

Inhoud

Woord vooraf 3

1. Een empirische basis voor beleid 6

- 1.1 Interventies in de sociale kwestie 7
- 1.2 Kennis van sociale feiten 12
- 1.3 Nieuwe lichting beleidseconomen 15
- 1.4 Dataverzameling noodzakelijk 17

2. Een centraal bureau voor de statistiek 19

- 2.1 Een officiële statistiek 20
- 2.2 Liberalen, socialisten, anti-revolutionairen 30

3. Baltus Pekelharing, invloedrijke socialistenmaker 32

4. Arnold Kerdijk, gedreven beschaver 40

5. Hendrik Goeman Borgesius, bevlogen regelaar 49

6. Rindert van Zinderen Bakker, getuigende propagandist 56

7. Johannes van 't Lindenhout, spil in protestants netwerk 65

8. Paul Fabius, anti-revolutionaire fatsoensfilosoof 73

Bijlage 81

Vindplaatsen 84

Literatuur 85

Medewerkers 94

1.

Een empirische

basis voor beleid

1.1 Interventies in de sociale kwestie

De oprichting van de Centrale Commissie voor de Statistiek kan worden geïnterpreteerd als een logische stap in het proces van verwetenschappelijking van het debat over de sociale kwestie.¹⁾ De CCS kan worden beschouwd als het culminatiepunt van een groot aantal interventies in de sociale kwestie. Het was de taak van de commissie om dit debat te voeden met relevante statistieken. De arbeidsenquête van 1886 had de discussie in een stroomversnelling gebracht en had de rol van de dataverzameling, de statistiek, benadrukt. De gegevens die de enquêtecommissie bijeengebracht had, vormden de basis voor wetgeving. Cijfers zouden vanaf dat moment definitief de grondslag vormen voor de voorbereiding en de evaluatie van beleid.

In de fase van beïnvloeding van de publieke opinie over de sociale kwestie bleek de kracht van het enquêthewapen. Empirisch sociaal onderzoek naar de arbeids- en leefomstandigheden van de arbeiders ging aan nieuwe sociale wetgeving vooraf. Dat was al duidelijk geworden in de discussies over de regeling van de kinderarbeid, die aan de Kinderwet (1874) voorafgingen. Brugmans wijst op de prijsvragen van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid in 1849 en 1853. In 1860 kwam een commissie uit de Maatschappij met alarmerende cijfers over de situatie in de Leidse fabrieken. De commissie adviseerde een minimumleeftijd voor fabrieksarbeid in te voeren van 14 jaar in combinatie met een maximumarbeidsduur en schoolplicht. Het ministerie van Binnenlandse Zaken wilde in 1859 weten wat in het buitenland over kinderarbeid was geregeld. Het rapport van de ingenieur van het stoomwezen ir. A.A.C. de Vries Robbé verscheen een jaar later. Een verordening op de fabrieksarbeid van kinderen was volgens hem beslist noodzakelijk, omdat anders de kinderen lichamelijk, intellectueel en moreel te gronde zouden gaan. Van meer praktische betekenis was de vervolgenquête die minister van Binnenlandse Zaken Van Heemstra naar aanleiding van dit rapport instelde onder de commissarissen van de provincies (1860). Deze enquête leverde veel feiten op en fraaie, zij het nooit gepubliceerde tabellen, maar gaf bovenal het publieke debat een impuls. De enquêteuitkomsten leidden tot veel publieke verontwaardiging en een vlucht van rekesten en aansporingen van sociaalbewogen fabrikanten, onderwijzers,

¹⁾ De sociale kwestie is hier de discussie over de sociale problemen die het gevolg waren van de industrialisatie. Dan gaat het over vrouwen- en kinderarbeid, lage lonen, lange werkdagen, slechte woon- en werkomstandigheden en massale werkloosheid. In 1870 is het debat definitief opengebroken in het Comité ter bespreking van de sociale kwestie, een club van jonge statistici, fabrikanten, leraren, artsen, advocaten en enkele arbeidersvertegenwoordigers. Zij waren de woordvoerders van een nieuwe richting in de staathuishoudkunde, die braken met het idee dat egoïsme de drijfveer was van al het handelen, dat de economische wetten 'absolute, eeuwig-onveranderlijke geldigheid hadden' en dat menselijk ingrijpen verstorend werkte. Zij hadden oog voor de sociale gevolgen van de onbelemmerde, vrije mededinging en accepteerden dat bij de oplossing van het sociale vraagstuk de overheid een taak had.

gemeenten en verenigingen als de Twentsche Vereeniging ter bevordering van Nijverheid en Handel, de Groningse Vereeniging tegen het Pauperisme en 'verlichte' gezelschappen als het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, om wat tegen kinderarbeid te doen. Op het nijverheidscongres dat de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid in 1861 in Haarlem had georganiseerd, kwam de vraag aan de orde of 'grootfabriekmatige nijverheid' gewenst was met het oog op de maatschappelijke toestand van de arbeider en zijn huiselijke geluk. De Amsterdamse stadsarts Samuel Coronel had er het voorbeeld genoemd van de Leidse fabriek van Le Poole, die naar Engels voorbeeld was uitgerust met een fabrieksschool, inclusief een gymnastiekinrichting. De artsen van de Nederlandsche maatschappij tot bevordering der geneeskunst besloten op hun vergadering in 1861 in Hoorn om de regering een rekest te sturen waarin zij aandrongen op een enquête over de toestand van fabrieksarbeiders, 'inzonderheid van kinderen en vrouwen, waarbij óók de medische zijde van het vraagstuk in acht zou worden genomen'. Het was opnieuw Coronel die het onderwerp had ingeleid. Hij benadrukte dat het nieuwe onderzoek niet door een ambtelijke instantie gedaan moest worden maar door artsen, die ook naar de lichamelijke toestand konden vragen. Een dertigtal Leidse fabrikanten richtte zich in een petitie tot de koning en stelde voor om de arbeids- en rusttijden van kinderen te regelen. Volgens hen leverden de kinderen beter werk als zij minder lang hoefden te werken en onderwijs kregen. Een van hen was Samuel le Poole. Hij propageerde het zogeheten *halftime system* dat hij op zijn studiereizen naar Engeland had leren kennen. Kinderen waren volgens dit systeem in twee ploegen ingeschakeld, waarbij zij afwisselend werkten en leerden. Deze kinderen waren fitter en hadden meer tijd voor zichzelf en voor schoolbezoek.

Le Poole was in *De Economist* jarenlang de berichtgever over de Engelse ontwikkelingen op het terrein, Samuel Coronel behandelde in het blad het vraagstuk van medisch-hygiënische zijde. Hij was uit de kring van artsen de onvermoeibare protagonist van een sociaal-hygiënische politiek. Hij publiceerde bedrijfshygiënisch-statistische studies over de wolfabrieken in Leiden, de calicotweverijen in Zeeland, de textielfabrieken in Hilversum en de diamantslijperijen in Amsterdam. Hij schreef zijn rapporten na uitgebreid onderzoek ter plaatse. Een algemener lezerspubliek bereikte hij door te publiceren in het tijdschrift *De Gids*. Speciaal voor fabrikanten, artsen en staathuishoudkundigen (economen) schreef hij het boek *Gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid* (1861), waarin hij pleitte voor een wet op kinderarbeid en de instelling van overheidstoezicht op de bouw en inrichting van fabrieken.

De Arnhemse volksschrijver J.J. Cremer publiceerde in 1863 zijn brochure *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld*, waarin hij de ellende beschreef van de kinderen in de Leidse textielfabrieken. De fabrieken had hij samen met

De Vries Robbé bezocht. De Vries Robbé, die de regering in 1860 had gerapporteerd over buitenlandse regelingen op het gebied van kinderarbeid, leidde ook de commissie die minister Thorbecke in 1863 instelde om feiten te verzamelen waarmee de vraag kon worden beantwoord 'of arbeid van kinderen in fabrieken, in het publiek belang, eene wettelijke regeling vordert'. De Staatscommissie-De Vries Robbé kwam evenwel pas in 1869 met een rapport na zeer uitvoerige onderzoeken die een indrukwekkend medisch-statistisch dossier, maar geen pleidooi voor een wettelijke regeling. De Vries Robbé was de enige die de arbeidsduur wilde regelen in combinatie met schoolplicht tot 13 jaar, maar hij vertolkte een minderheidstandpunt, de andere commissieleden kwamen niet verder dan een aanbeveling voor schoolplicht.

De lijst met buitenparlementaire interventies in de sociale kwestie is evenwel langer en één vereniging roerde zich in het bijzonder, de Vereeniging voor de Statistiek. De Vereeniging is ontstaan in de kring van J. de Bosch Kempers *Staatkundig en staathuishoudkundig Jaarboekje*. De gaandeweg wassende groep redacteurs kwam jaarlijks bij elkaar om de inhoud van de komende jaargang door te nemen. In 1857 is besloten om het jaarboekje voortaan uit te geven namens de vergadering van redacteurs, die vanaf dat moment werd genoemd: de Vereeniging voor de Statistiek. In 1862 kreeg de Vereeniging een officiële status, met statuten, een bestuur, en een ledenvergadering naast de redactievergadering. Op die ledenvergaderingen werd over statistische en staatkundige onderwerpen van gedachten gewisseld, over 'de feitelijke toestanden die in het volksleven ingrijpen' en die 'licht verspreiden over den toestand der arbeidende klasse.'

Vanaf 1865 stelde de Vereeniging de sociale kwestie in haar voorjaarsvergaderingen bijna jaarlijks aan de orde. Al in datzelfde jaar werd over arbeidersverenigingen gesproken. De Groningse hoogleraar statistiek Otto van Rees, de inleider van de dag, deed er het voorstel om een onderzoek te starten naar het voorkomen van dergelijke verenigingen. Hij illustreerde het voorstel met een beschrijving van de situatie in zijn woonplaats Utrecht en deed een aantal aanbevelingen voor regeringsmaatregelen om bij de oprichting van dergelijke verenigingen te helpen. Johan de Jong van Beek en Donk stelde in 1866 op een vergadering voor een commissie te benoemen die 'bouwstoffen ter kenschetsing van den tegenwoordigen toestand der arbeidende klassen' moest verzamelen. In de commissie zaten, behalve hijzelf, ook de jonge econoom Nicolaas Pierson en de arts Samuel Coronel. De commissie deed over de voortgang regelmatig verslag in *De Economist*, maar een eindrapport is nooit gepubliceerd. De leden werden aangemoedigd ook zelf onderzoek te doen. De resultaten van hun onderzoeken kwamen op de volgende vergadering aan de orde. Impressies van deze bijeenkomsten verschenen in *De Economist*, later in het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje*.

Een arbeidsstatistiek is jaren een wens van de Vereenigingsleden geweest. Zo'n statistiek ontbrak tot dat moment. Beperkte cijferoverzichten over lonen, arbeidstijden en uitgaven aan levensbehoeften stonden in rapporten van de Werkmansvereniging Arnhem (1870) en het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV, 1872). Daarnaast waren er enkele kleine, lokale onderzoeken uitgaande van de Vereeniging tot bevordering der Fabrieks- en Handwerksnijverheid, de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, alle uit 1871 en 1872. Veel meer was er niet. In 1877 is in de Vereeniging over het nut van een arbeidsstatistiek gesproken. Zo'n statistiek kon laten zien wat het lot van de arbeider was, 'niet door redeneeringen, maar door cijfers duidelijk gemaakt.' Dat was ook een reactie op een ander initiatief. In de vergadering werd opgemerkt dat de Internationale een arbeidsstatistiek wilde organiseren, en daar kon weinig goeds van worden verwacht: 'Wat kan men van eene statistiek, die zooal niet willens en wetens partijdig, dan toch zeker "Tendenzstatistik" is. Is het niet beter dat men zelf die taak ter hand neemt?' Als de arbeider de algemene toestand juist zou inzien, dan zal hij 'in stede van drogreedenen medegesleept te worden en uiteindelijk tot de wapenen te grijpen, medewerken tot vreedzame oplossing der hangende quaestie', en zou hij het socialisme vanzelf de rug toekeren.²⁾ Ferdinand Domela Nieuwenhuis zou in 1880 een poging doen om in het gemis aan informatie over de toestand van de arbeiders te voorzien door zelf te enquêteren. Hij gebruikte daarvoor een aangepaste versie van Karl Marx' *Enquête Ouvrière*. Zijn enquête is uiteindelijk door 58 arbeiders ingevuld, goeddeels afkomstig uit kringen van het ANWV, maar is nooit gepubliceerd.

De economische malaise van de jaren tachtig zorgde voor hernieuwde belangstelling voor sociale vraagstukken. In 1885 had de Delftse hoogleraar staathuishoudkunde Baltus Pekelharing gesproken over de vraag: 'Welke middelen behoren te worden aangewend om de opleiding van leerlingen in fabrieken en werkplaatsen te verbeteren?' Het Statistisch Instituut had een jaar later vergevorderde – naar later bleek: veel te ambitieuze – plannen voor een enquête naar de welstand van arbeiders, uit te voeren door de leden van de Vereeniging voor de Statistiek zelf onder de hen bekende 'mingegoede' gezinnen. Een vooronderzoek in Amsterdam waarin een Model weekbudget van een arbeidersgezin was getest, had aangetoond dat zo'n onderzoek zou kunnen slagen, al was het stroef gegaan. De enquête is echter nooit van de grond gekomen, de oproep aan de leden was te vrijblijvend. Vijf jaar later lukte het onverwacht wel. Het Instituut kreeg het onderzoek in de schoot geworpen. De voormalige predikant en directeur van Ons Huis in Amsterdam J.A. Tours was, geïnspireerd door een bijdrage van

²⁾ J.P. Dozy geciteerd bij Van der Velden, 'Statistics', 324.

Hélène Mercier in het *Sociaal Weekblad*, in de zomer van 1889 op eigen houtje begonnen met het enquêteren van 27 werkliedengezinnen. De ingevulde huishoudboekjes gaf hij ter bewerking aan het Instituut, dat de gegevens publiceerde in haar *Bijdragen van het Statistisch Instituut*.³⁾ Een arbeidsenquête heeft de Vereeniging nooit uitgevoerd, maar de bereidheid om gegevens te verzamelen over de leefsituatie van arbeiders is er altijd geweest.

Comité ter bespreking van de sociale kwestie

De Vereeniging voor de Statistiek was ook de uitvalsbasis van het Comité ter bespreking der sociale kwestie, dat in 1870 vanuit de Vereeniging is opgericht. Enkele 'heren-statistici' waren van mening dat de gegoede burgerij wel wat meer aandacht zou mogen hebben voor het arbeidersvraagstuk. Jhr.mr. J.J.F. de Jong van Beek en Donk, advocaat-generaal te Zwolle, had het initiatief genomen, samen met Baltus Pekelharing. Hendrik Goeman Borgesius en Arnold Kerdijk voegden zich bij het comité, dat vooral een club was van jonge liberalen die ervan doordrongen waren dat over de positie van arbeiders een nationaal debat nodig was. Maar er zaten ook arbeiders in, een vertegenwoordiger van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, Bernard Heldt, Hendrik Gerhard, één van de oprichters van de Nederlandse sectie van de Eerste Internationale (1869) en Thomas de Rot, Obbe Rommerts en Petrus Werthweyn van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB). Secretaris van het comité was J.Th. Scheepers, bestuurslid van de Arnhemse afdeling van de ANTB.⁴⁾

De discussies moesten volgens Pekelharing bijdragen aan het verbeteren van de verhouding tussen de klassen, maar ook tot 'de vorming van een volksgevoelen omtrent aanhangige maatschappelijke vraagstukken'. Op meetings spraken zij over winstdeling, coöperatie, kinderarbeid, kiesrecht, leerplicht, arbeidershuisvesting, de hoge levensmiddelenprijzen, het recht om te staken, de oprichting van een postspaarbank en het instellen van zogeheten raden van verzoening bij geschillen tussen bazen en arbeiders. Staatsinterventie werd geaccepteerd. De wettelijke regeling van de kinderarbeid was de eerste grote kwestie waaraan het comité zich wijdde. Het onderwerp stond in december 1871 op de agenda en werd ingeleid door Coronel. Op de vergadering is de wens uitgesproken dat de regering het werken van kinderen tot 12 jaar in fabrieken en werkplaatsen zou verbieden

³⁾ 'Arbeidersbudgets', *Bijdragen van het Statistisch Instituut* 8 (1891), 143–180.

⁴⁾ Scheepers was vanuit de Arnhemse typografenvereniging de organisator van de landelijke meeting van typografen in Amsterdam op tweede paasdag 1866, waar ruim zestig afgevaardigden van typografenverenigingen een looneis formuleerden voor de patroons van 9 gld per week en een werkdag van 10 uur. Van de eisen kwam niks terecht, de meeting was wel het startsein voor de oprichting van de landelijke Algemeene Nederlandsche Typographen Bond (ANTB). Schouten, *De Nederlandse arbeidersbeweging*, 82.

en het werk van kinderen van 12 tot 16 jaar zou regelen, in combinatie met de wettelijke regeling van de leerplicht. Een jaar later stuurde het comité een adres van die strekking naar de Tweede Kamer. Een resolutie over de beperking van de kinderarbeid werd in februari 1874 aanvaard. Besloten werd het initiatiefvoorstel voor een wettelijk verbod op kinderarbeid dat Samuel van Houten in de Kamer had gedaan, te steunen met een landelijke meeting in Den Haag in samenwerking met het ANVV. Vertegenwoordigers van ruim 12 duizend werklieden gaven er twee maanden later *acte de présence*, vlak voor de behandeling van het wetsvoorstel in de Kamer. De bijeenkomst maakte indruk op de Kamerleden en heeft de aanneming van de Kinderwet (1874) stellig bevorderd. Brugmans beschouwde de oprichting van het comité als het eerste bewijs dat het arbeidersvraagstuk in zijn volle omvang werd gezien. Hij benadrukte dat het comité niet is ontstaan uit angst voor een zich roerend proletariaat. De arbeidende klasse was volgens hem op dat moment 'nog geheel in den dut'. Het was de notie dat filantropie niet langer toereikend was om werklieden te helpen en die notie was te danken aan de ervaringen van fabrikanten en onderwijzers, en de nieuwe inzichten van de economie (staathuishoudkunde) en de statistiek.

1.2 Kennis van sociale feiten

De statistiek was van oudsher het instrument om samenlevingen te beschrijven. Kennis nemen van maatschappelijke feiten, daarover een gefundeerd oordeel geven en publieke belangstelling wekken. Dat was volgens Boschloo het doel van de statistiek: 'Welk sociaal onderwerp ook aan de orde kwam, het voer altijd onder het vaandel van de statistiek'. Waar statistisch onderzoek werd verricht, werd dat bovenal gedaan om aan te tonen dat concrete maatregelen nodig waren. Feiten en cijfers waren objectief, onpartijdig en onloochenbaar.

De eerste statistieken in ons land waren landbeschrijvingen (1624–1640) van Johannes de Laet, directeur van de West-Indische Compagnie. Op basis van De Laets beschrijvingen schreef de Harderwijkse hoogleraar geschiedenis Jacobus Zevecotius zijn *Dictata Historica* (1633), een collegedictaat met de beschrijvingen van negen landen. De Leidse hoogleraar statistiek Adriaan Kluit (1735–1807) was de pionier van de wetenschappelijke statistiek. In zijn opvatting omvatte statistiek alle kennis die nodig was om de 'waare kragten' van een land te leren kennen. Het ging om kennis van de bevolking (aantal, karakter), de economie (landbouw, visserij, nijverheid, koophandel, geldzaken) en staatszaken (huishoudboekje van de staat, veiligheid, defensie). Uit de vergelijking met buitenlandse studies kon dan het 'volksspecifieke karakter' van het land tevoorschijn komen. In de

voetsporen van Kluit publiceerden staathuishoudkundigen op academies en universiteiten, maar ook daarbuiten, al vroeg in de negentiende eeuw over allerlei aspecten van de samenleving, veelal met zelf opgezette tijdschriften. Hendrik Tydeman, hoogleraar te Leiden (1802–1848) begon zijn *Magazijn voor het armenwezen in het koninkrijk der Nederlanden* (1817–1822). In 1836 bracht de Leidse hoogleraar landhuishoudkunde G. Wttewaal het tijdschrift *Bijdragen tot de staathuishoudkunde en de statistiek* uit. Kort daarna overleed de samensteller en het tijdschrift is dan ook maar kort verschenen. De publicatie is in 1841 als *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* voortgezet door zijn neef mr. B.W.A.E., baron Sloet tot Oldhuis, die het grotendeels zelf volschreef. Economisch berichten (nieuws, achtergronden) werden er afgewisseld met verhalen, literatuursignaleringen, excursieverslagen, politieke beschouwingen en folkloristische ditjes en datjes. Hij zou dat tot 1875 blijven doen. De hoogleraar staathuishoudkunde en recht Cornelis den Tex (Amsterdam, 1820–1852) publiceerde in 1825 zijn *Bijdragen tot de regtsgeleerdheid en wetgeving*, een juridisch tijdschrift, maar hij schreef regelmatig over economische onderwerpen. Jan Ackersdyck (Utrecht, 1825–1860), wel de aartsvader van de staathuishoudkunde en de statistiek genoemd⁵⁾, begon zijn *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën*, dat tussen 1844 en 1847 is verschenen. Otto van Rees (Groningen, 1858–1860; Utrecht, 1860–1868) publiceerde zijn *Pantheon* (1853–1858). Simon Vissering (Leiden, 1850–1879) was meer dan veertig jaar economisch redacteur van het literaire blad *De Gids* (1837). Jacob de Bruyn Kops (Delft, 1864–1873) begon in 1852 met *De Economist*, dat verschijnt tot op de dag van vandaag.

In 1849 verscheen het *Staatkundig- en Staathuishoudkundig Jaarboek*. Het was een initiatief van jhr.mr. Jeronimo de Bosch Kemper, advocaat-generaal aan het Provinciaal Hof te Amsterdam en hoogleraar staatswetenschappen aan het Atheneum Illustre te Amsterdam. De eerste jaargang van het *Staatkundig- en Staathuishoudkundig Jaarboek* was volledig van zijn hand. De publicatie was al langer gepland. Op sectievergaderingen van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen was al eens over de wenselijkheid van zo'n jaarboek – en van een centraal bureau van statistiek – gesproken. Het juiste moment van verschijnen was na de sociale onrust van 1848. 'Toen nu tijdens de politieke hervormingen van 1848, allerlei socialistische theorieën werden voorgedragen, waarbij werkelijke volkstoestanden uit het oog werden verloren, en de grondwets-herziening van dat jaar voor ons Vaderland een nieuw tijdperk opende, was het tijdstip geschikt om met de uitgave te beginnen en daardoor het publiek op te

⁵⁾ Ackersdijck noemde de staathuishoudkunde een 'beleidswetenschap', de statistiek 'beredeneerde land- en volkenkennis'. Het zijn brede typering die het vakgebied waarschijnlijk het meest nauwkeurig omschrijven. Coster, *Baron Sloet*, 72–73, 81.

wekken tot belangstelling in de kennis van maatschappelijke feiten', schreef De Bosch Kemper. Het weerleggen van die theorieën moest gebeuren met statistisch onderzoek.⁶⁾ Onder die omstandigheden lukte het ook om binnen het departement van Binnenlandse Zaken een statistisch bureau van de grond te krijgen en met een eigen periodiek, het *Statistisch jaarboekje voor het Koninkrijk der Nederlanden*, en een eigen publicatiereeks, de *Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden*.⁷⁾

Aandacht voor sociale vraagstukken was in de jaren dertig gebleken uit de oprichting van provinciale maatschappijen van landbouw en de uitgave van het tijdschrift *Vriend van den landman* (1837) en het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*. Het probleem van het zedelijk en materieel verval van de landarbeider was meer dan eens het onderwerp van discussie op de bijeenkomsten. Expliciet stond dit thema op de agenda's van de landhuishoudkundige congressen in Leiden (1850) en Goes (1851). De noodzakelijke (statistische) kennis werd in rapporten bijeengebracht. Sloet publiceerde de rapporten integraal of in samengevatte vorm in zijn *Tijdschrift*. Het was geen statistiek 'die in lijnen of cijfers ontaardde', maar 'statistiek in hare hoogere beteekenis', over het eigenlijke volksleven: 'Zij beschouwt een gegeven volk in zijne dagelijksche leefwijze, zeden en gewoonten, in zijnen wetenschappelijken toestand, enz. Zij vorscht na hoe en welke middelen van onderhoud het zich verschaft, hoe het gehuisvest is, hoe het zich voedt, kleedt en verlustigt, en in dit onderzoek omvat zij den bodem zoowel in een geologisch opzigt, als wat deszelfs voortbrengend vermogen en de voortbrengselen zelven betreft. Zij wordt van een onberekenbaar nut wanneer zij, met de onafhankelijkheid der wetenschap eigen, en alzoo warsch van de zucht om volkshoogmoed te vleijen, de algemeene aandacht op heilzame verbeteringen, of op nieuwe bronnen van welvaart vestigt, en de middelen aanwijst, om de eersten daar te stellen en de laatsten te doen vloeijen.'

De Leidse hoogleraar economie en *Gids*-redacteur Simon Vissering onderschreef de noodzaak van een grotere openbaarheid, om de bevolking te kunnen informeren

⁶⁾ De Bosch Kemper was in deze jaren de onbetwiste publicatiekampioen. Vergroting van de kennis over de samenleving was wat hem dreef. Naast praktijkstudies zoals zijn *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons Vaderland* (1851), het winnende essay van een prijsvraag van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, en het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboek*, publiceerde hij *De Tijdgenoot* (1841-1845) – Rogier en De Rooy noemen het als voorbeeld van een anti-papistisch geschrift – en het *Volksblad* (1856-1871), om burgers op politiek gebied bij te praten. Zijn stichting De vriend van armen en rijken (1851) verspreidde tussen 1851 en 1876 een stortvloed aan brochures, boeken en tijdschriften. Boschloo telde er alleen al in 1864 maar liefst 190, met oplagen van soms enkele duizenden exemplaren. Op het *Weekblaadje, inhoudende korte wenken voor het leven* en het *Volksgeschrift* kon men zich abonneren, maar werden ook wel verspreid door comités als de Rotterdamse Commissie voor volksvoorlezingen. Armen konden het krijgen voor 1 cent. Na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 mikte De Bosch Kemper op het grote publiek met het *1 Cents Volksblad, aan de algemeene maatschappelijke belangen gewijd*, dat voor een cent was af te halen op depots en voor 2 cent werd toegestuurd. Boschloo, *De productiemaatschappij*, 96-97.

⁷⁾ Het *Statistisch jaarboekje* verscheen voor het eerst in 1852, de *Statistische bescheiden* in 1867. De nieuwe chef van het statistisch bureau G. de Bosch Kemper zette in 1876 de publicatie van de *Statistische bescheiden* voort als *Bijdragen tot de Algemeene Statistiek van Nederland*. Verrijn Stuart, *Schets*, 5; Methorst, *Geschiedenis*, 23.

over staatszaken. De statistiek noemde hij 'de grondslag van die openbaarheid'. Hij riep de overheid op om het statistische curriculum aan te passen en hij pleitte voor een onafhankelijk statistisch bureau.

1.3 Nieuwe lichting beleidseconomen

In de jaren zeventig heeft het publieke debat over de sociale kwestie onder liberalen geleid tot partijvorming. De economen op de universiteiten wisten zich uitgedaagd door een groep jonge beleidseconomen die het ontstaan van het arbeidersvraagstuk verklaarden uit de feilen van het economisch liberalisme, het *laisser-faire*. Omdat zij vonden dat zij in bestaande media als *De Gids* te weinig ruimte kregen voor debat, richtten zij in 1875 een eigen tijdschrift op, *Vragen des Tijds*, dat het nieuwe forum zou worden van deze groep sociaal-liberalen. De aandacht die zij in hun blad schonken aan de sociale kwestie was de directe aanleiding dat De Bosch Kemper, de voorzitter van de Vereeniging voor de Statistiek, de redactie van het blad uitnodigde om op de voorjaarsvergadering van de Vereeniging van gedachten te wisselen over wat hij noemde: het 'socialisme' en de gevaren die daaraan verbonden waren. Socialist was op dat moment iedereen die niet uitging van het model van de natuurlijke en wetmatige ordening van alle dingen en dacht dat een ideale samenleving maakbaar was. Het was het dramatische moment waarop de *old school* economen en een nieuwe lichting jonge beleidseconomen met elkaar in discussie gingen over de uitgangspunten van hun vak, over de vaste regels die golden voor de ordening van de samenleving, over de aard van de mens (een 'productief' of ook een 'ethisch' wezen), over de staatstaak, over partijvorming en over politiek.⁸⁾

Beide kampen hadden hun gedreven protagonisten. De conservatief-liberale Johannes de Bosch Kemper, Willem Mees en Simon Vissering stonden er tegenover de jonge links-liberalen Arnold Kerdijk, Hendrik Goeman Borgesius, Baltus Pekelharing, Johan de Jong van Beek en Donk en Samuel van Houten. De verbetering van het debat kwam niet alleen uit het verschil in standpunten, maar ook uit het feit dat voor de oude generatie de staathuishoudkundige uitgangspunten een existentiële, maar ook een zedelijke kwestie waren geworden. Zij geloofden dat de wetmatigheden die zij in hun theorieën veronderstelden een werkelijkheid beschreven. Die wetmatigheden waren gebaseerd op de grondbegrippen egoïsme, individualiteit en rivaliteit. In de onbelemmerde, vrije werking

⁸⁾ Boschloo heeft de discussie gedocumenteerd. Boschloo, *Sociale kwestie*, hoofdstuk 1.

van de natuurwetten, van de concurrentie, lag volgens hen de oorzaak van vooruitgang, orde en harmonie. Liet men die wetmatigheden los, dan overschreed men een 'zedelijke norm'.⁹⁾ Aan die vrije concurrentie dankten we spoorwegen en gaslicht, en zonder die concurrentie zouden we ons nog steeds behelpen met de trekschuit en de smeerkaars, oreerde Vissering. Die vrije werking van de natuurwetten mocht niet worden belemmerd, menselijk ingrijpen werkte verstorend, zelfs bij de aanpak van sociale problemen. Dat deed ook filantropie: arbeiders meer loon betalen zou de concurrentie vervalsen en de lonen drukken, en daar was ook de arbeider niet bij gebaat.

De jonge liberalen verwierpen het uitgangspunt dat egoïsme de drijfveer was van vooruitgang en dat de maatschappij er het meeste bij zou winnen als iedereen maar zijn eigen belang nastreefde. De vrije mededinging had grote tegenstellingen gebracht tussen kapitaal en arbeid. De grote massa was volgens Pekelharing niet in staat met arbeid het levensonderhoud te verdienen. De ruilwetten deugden dus niet. Hij zag een rol weggelegd voor de staat, die de voorwaarden moest scheppen waaronder elk individu de middelen kon verwerven die vereist waren voor zijn materiële, verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. De afschaffing van die disharmoniërende wetten die 'op onbillijke wijze' ingrepen in de productie en de verdeling van de geproduceerde rijkdommen, lukte niet zonder ingrijpen van de politiek. 'Alle redeneren helpt niet, als men niet tracht door het kiesrecht de goede denkbeelden te verwezenlijken, zei Van Houten. Borgesius zag een taak voor de staat als burgers, door armoede gedwongen, zich geheel en al aan de genade van machtige industriële moesten overgeven 'en als machines werden geëxploiteerd'. Zij braken met de opvatting dat arbeidskracht een 'koopwaar' was, een abstractie. De mens was niet alleen een voortbrengend maar ook een ethisch wezen, zei de Amsterdamse advocaat Isaac Levy. 'Deze beide zijden van den mensch wil de nieuwe richting niet scheiden, maar gemeenschappelijk dienstbaar maken aan de bevrediging van maatschappelijke behoeften.'

Het waren de gewisselde argumenten waarmee de jonge beleidseconomen de oude garde hun verouderde wetenschappelijke inzichten, mens- en wereldbeeld inpeperden. Zij wilden een rechtvaardiger samenleving, gegrond op de gedachte dat de arbeider behoorde te krijgen waarop hij door zijn functie in het productieproces recht had. De markt liet de arbeiders in de steek. Wat restte, was het organiseren van 'zelfhulp', bijvoorbeeld door de vorming van vakverenigingen, door coöperatie, door te sparen voor onvoorziene tijden, door verzekering. En door de uitwassen van de markt tegen te gaan, door wetgeving, het regelen

⁹⁾ In de ontkenning van die wetmatigheden zag Vissering communisme schuilgaan, dat 'willekeurige organisatie der maatschappij' predikte. Volgens De Bosch Kemper kon er van 'liefde en zelfopofferende toewijding aan de bevordering van de welvaart van anderen' nooit sprake zijn als men het geloof in de natuurlijke en zedelijke wereldorde ondermijnde. Boschloo, *Sociale kwestie*, 23-26.

van arbeidstijden en het vaststellen van minimumlonen. Het eerste konden de arbeiders zelf, al dan niet door patronage van welwillende 'heren', bij het laatste moest de overheid helpen.

De discussie markeerde het definitieve einde van het economisch liberalisme. Onomkeerbaar was het besef dat de staat een rol had bij de bescherming van arbeiders. In de discussie zijn reputaties gesneuveld. Vooral Vissering heeft het moeten ontgelden. Gemeesmuild is er over zijn opmerking dat de 'natuurtrek van het egoïsme' nergens zo goed te zien was als in de kinderkamer, waar de strijd om het mijn en dijn het hevigst was. In de maatschappij had die natuurtrek geleid 'tot eindeloozen, hevige strijd op leven en dood, bij den mensch niet minder dan bij het dier.' De Jong van Beek en Donk gebruikte Visserings metafoor in zijn evaluatie-verslag in *Vragen des Tijds* om 'de wetenschappelijken man met zijn professorale stelling over de experientie van de kinderkamer', nog een sneer te geven.¹⁰⁾

1.4 Dataverzameling noodzakelijk

Het waren de onderzoeken, de enquêtes en de voortschrijdende kennis van de statistiek die de weg voor wetgeving hebben vrijgemaakt. De arbeidsenquête van 1886 was het hoogtepunt in deze 'empirische fase'. De enquête is gehouden om na te gaan of de Kinderwet, die de fabrieksarbeid van kinderen tot 12 jaar verbood, wel aan de verwachtingen voldeed, want in toezicht was niet voorzien; en of er een taak was voor de overheid om de arbeiders door wettelijke maatregelen te beschermen. Het omvangrijke veldwerk dat de enquêtecommissie ondernam, toonde onbarmhartig aan dat er veel mis was op de werkvloer. Het onderzoek leidde tot de Arbeidswet (1889) en de instelling van de Arbeidsinspectie (1890), die op de naleving van de wet moest toezien, en de Veiligheidswet (1895). De arbeidsenquête markeerde volgens Te Velde het omslagpunt in het bestuurlijke en ambtelijke denken over sociale wetgeving. De enquête maakte de sociale problematiek op twee manieren zichtbaar. Ten eerste heeft de enquête de problemen laten zien en aanzet gegeven tot publieke discussie daarover. Zichtbaarheid was een voorwaarde: zonder zichtbaarheid geen debat, en zonder debat geen begin van een oplossing. De enquête toonde voorts de cruciale rol van de dataverzameling, de statistiek. De gegevens die de enquêtecommissie bij elkaar

¹⁰⁾ De Jong van Beek en Donk in zijn artikel 'De verdediging van het egoïsme op de vergadering voor statistiek' (1875). Op de vergadering had hij al gezegd: 'Ik heb mij nooit zo sterk gevoeld in de nieuwere leer als na hare bestrijding op heden door prof. Vissering'. Boschloo, *Sociale kwestie*, 30–31. Enkele jaren later werd Vissering nog gedesavoueerd door de respectabele Pierson die hem een vertegenwoordiger noemde van het vulgair-liberalisme. Gedesillusioneerd gaf Vissering in 1879 zijn hoogleraarschap eraan om, weinig succesvol, minister te worden. Boschloo, *De productiemaatschappij*, 244–247.

had gebracht, vormden uiteindelijk de basis voor wetgeving. De dataverzameling ging noodzakelijk aan de beleidsvoorbereiding vooraf. 'De statistiek was een wapen in handen van hen die wilden tonen dat de staat ook werkelijk in de maatschappij *kon* ingrijpen.' Het was een middel om de maatschappij 'leesbaar' te maken, en een noodzakelijk instrument in handen van een staat die de ambitie had om sturing te geven aan de samenleving.

Met de introductie van de statistiek bij de beleidsvoorbereiding werd duidelijk hoe de interpretatie van de sociale, economische en politieke werkelijkheid was veranderd. Wat de enquêteonderzoeken ook duidelijk maakten was dat de gegevensverzameling een meer solide ambtelijke basis verdiende, want voor een grotere rol bij het beleid waren de departementen op dat moment nog niet toegerust: de departementen waren klein, de departementsambtenaar een generalist zonder de juiste opleiding en indolent.

Borgesius, op dat moment lid van de Tweede Kamer, had het initiatief genomen voor de enquête en was vice-voorzitter van de enquêtecommissie. Hij was de 'vurige pleitbezorger' van de statistiek die het hulpmiddel bij uitstek was bij het leggen van een empirisch fundament voor sociale wetgeving. Hij vooral was het die had gezorgd voor de omslag in het bestuurlijke en ambtelijke denken die de introductie van de statistiek in de beleidssfeer met zich mee had gebracht. Cijfers zouden vanaf dat moment de basis vormen voor de beleidsvoorbereiding en -evaluatie. Die gedachte werd breed gedragen en het duurde na '1886' niet lang meer tot de statistiek zijn definitieve institutionele basis kreeg. Het gebaar van minister Nicolaas Pierson – een subsidie van 6 duizend gulden – en een koninklijk besluit, gevoegd bij de goede, reeds bestaande statistisch-institutionele structuur rondom de Vereeniging voor de Statistiek en het Statistisch Instituut, en de borging in beleidsnetwerken, volstonden.

2.

Een centraal bureau voor de statistiek

2.1 Een officiële statistiek

De vestiging van een centraal bureau voor de statistiek was een lang proces van opstaan en vallen. In 1826 is een Commissie voor de Statistiek opgericht, een door de regering ingestelde statistische commissie die 'het nasporen van toen bestaande en van vroegere statistieken' tot taak had. Die nasporingen hebben uiteindelijk drie tabellensets opgeleverd met gegevens over demografische, economische en juridische onderwerpen, uitgegeven in 1827, 1829 en 1830 (1843). De commissie heeft ook de volkstelling van 1829 voorbereid. Dat was meteen het laatste wapenfeit. De commissie sneuvelde onder invloed van de *brain drain* van toonaangevende statistici als Rehuel Lobatto en Adolphe Quetelet, die de afscheiding van de Belgen in 1830 met zich meebracht.

Intussen was Rehuel Lobatto, adjunct-commies bij het departement van Binnenlandse Zaken, belast met de uitgave van een Nederlandse versie van het Franse *Annuaire*, met 'nuttige statistieken voor een algemeen publiek'. Het almanakachtige boekje met de waterstanden, de tijden van zonsop- en ondergangen, de tijden van eb en vloed en de kerkelijke feestdagen, aangevuld met de beschikbare statistieken van het ministerie van Binnenlandse Zaken, was een soloproject en kennen we als *Lobatto's Jaarboekje*, dat tussen 1826 en 1849 jaarlijks verscheen. Het statistisch bureau van het ministerie, opgericht in 1848 en in 1857 gevestigd als zelfstandige afdeling, heeft tot 1878 gewerkt. Zijn directeur M.M. von Baumhauer beoefende de praktische statistiek, die hij in een artikel in *De Gids* definieerde als 'de wetenschap der werkelijkheid die, hetgeen geschied is, in cijfers tracht uit te drukken'. Om haar grote belang aan te duiden, noemde hij de statistiek 'de meest opregte vriendin van het menschedom'. Het bureau gaf het *Statistisch Jaarboek* uit, dat van 1852 tot 1868 is verschenen. De boekjes waren compilaties van de diverse statistieken die op de departementen werden verzameld. Het bureau verzorgde ook de volkstellingen van 1849, 1859 en 1869. De instelling van de Rijkscommissie voor Statistiek, bij Koninklijk Besluit van 5 november 1858, was de volgende, ambitieuze poging: 'En werkelijk, de statistiek, die niets anders is dan de kennis van het volk, is niet bloot een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek, zij is het licht, dat regent, wetgever en bestuurder behoeven, zal hun streven ter bevordering van het geluk der maatschappij het doel bereiken. Beroofd van dat licht, gaan zij niet zelden teleurstelling tegemoet. Het is die ondervinding welke noodwendig de vraag heeft doen opkomen, hoe men die kennis verkrijgen kan. En gij weet het, mijne heren, het antwoord is, door de vereenigde pogingen der mannen van de wetenschap en der mannen van de praktijk. Ziedaar het karakter van de commissie die wij bestemd zijn uit te maken.' Het waren de woorden van Jan Ackersdijck, voorzitter van de nieuwe Rijkscommissie voor Statistiek op de openingsvergadering op

15 maart 1859. Adviezen voor de (her)inrichting van statistieken heeft de commissie regelmatig gegeven, maar tot tabellen heeft dat niet geleid. Het nut van de commissie betwistten de minister en de Tweede Kamerleden niet, maar voor het doen van nasporingen die volgens de Kamerleden meer historische en oudheidkundige dan praktische waarde hadden, wilden zij in 1861 op de begroting geen geld vrijmaken. De commissie sneuvelde dan ook al binnen drie jaar. Voor Vissering, die de Rijkscommissie mede had bemand en in de jaren vijftig hard had getrokken aan de vestiging van een centraal statistiekbureau, was dat een bittere pil. Een goede regeling van de officiële statistiek zou waarschijnlijk lange tijd uitblijven, was zijn verwachting in 1863. Op grond van hetzelfde Koninklijke besluit zijn Provinciale Bureaus voor Statistiek ingesteld in de provinciehoofdsteden, op de afdelingen van de provinciale griffie.

De oprichting van een onafhankelijk statistisch genootschap was op dat moment een breed gedragen idee. Al in 1846 en 1847 is er in de kringen van het Provinciaal Utrechts Genootschap over vergaderd, een commissie onder leiding van Jan Ackersdijck ging aan het werk om een rapport op te stellen. De commissie kwam met het advies om een centraal instituut voor de statistiek te vormen onder leiding van onafhankelijke deskundigen. De regering wees het echter af als te prematuur: oprichting van zo'n bureau had pas nut als eerst op gemeentelijk en provinciaal niveau dergelijke bureaus van de grond waren gekomen. Ook in de Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid en de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen werd over de organisatie van de statistiek nagedacht. De eerste zette een commissie aan het werk die ging inventariseren welke verenigingen zich op dat moment zoal met statistiek bezig hielden. In een gezamenlijk overleg werd vastgesteld dat het met het oog 'om beter met den toestand van ons volk bekend te worden', de bevordering van de statistiek belangrijk was. Een zelfstandig genootschap achtte de commissie evenwel kansloos vanwege de verwachte hoge kosten en omdat, mede om die reden, overheidssteun onontbeerlijk was. Ideaal was dat de overheid gegevens zou verzamelen, bijvoorbeeld door de heroprichting van het statistisch bureau van 1826, en dat een statistisch genootschap deze gegevens zou analyseren. Naderhand namen de commissieleden kennis van de instelling van het statistische bureau op het departement (1848). Zij waren verguld met het initiatief, maar pleitten er wel voor om het bureau een meer centrale plaats te geven in de overheidsorganisatie, bijvoorbeeld als onderdeel van de Staatssecretarie, het bureau van de secretaris van de koning. Enkele ambtenaren zouden kunnen worden vrijgesteld om de verzamelde gegevens te bewerken. Een in te stellen statistische commissie van hoofdamttenaren van departementen en deskundige wetenschappers zou moeten nadenken welke gegevens dit bureau moest verzamelen en hoe die gegevens moesten worden verwerkt tot tabellen. Tot concrete vervolgstappen hebben de beraadslagingen evenwel niet geleid.

Vissering schreef in 1849 in *De Gids* een reactie op het voorstel van het Provinciaal Utrechts Genootschap om de in 'doodslaap' verkerende Commissie voor de statistiek van 1826 nieuw leven in te blazen en daar een wetenschappelijke commissie aan toe te voegen die de statistieken moest analyseren en bewerken. Vissering vond dat een slecht idee. Als de statistiek een zaak zou zijn van goedwillende mensen die het werk in de vrije tijd, na hun gewone werk, moesten doen, zou er volgens hem niets van terecht komen. Wat nodig was voor een goede statistiek, was ten eerste dat de statistiek de verantwoordelijkheid werd van de overheid, die zo'n statistiekbureau ook 'onbekrompen' de middelen moest verschaffen, wetende dat zelfs een grote uitgaaf – hij noemde een bedrag van 50 duizend gulden – 'nog gering was in vergelijking van het nut, zelfs van het materiele nut, dat eene goede kennis van 's lands statistiek zou opleveren. Het is reeds genoeg aangewezen, tot hoevele misrekeningen en verliezen het gebrek aan zulke kennis heeft geleid.' Het bureau zou een zelfstandige, zuiver wetenschappelijke instelling zijn, die niet afhankelijk was van een departement of een minister en die voldoende gezag had bij ambtenaren om niet te hoeven vragen om inlichtingen, maar om die te kunnen eisen. 'Zonder zulk gezag zou zij al spoedig op onwil, kleingeestigheid, bekrompenheid en traagheid stuiten.' Aan het hoofd van het bureau zou één man moeten staan voor wie het werk 'zijn afgepaalden werkkkring' zou zijn. Een beroepskracht voor de statistiek dus. Als proeve van een blauwdruk voor een statistiekbureau is het voorstel nadien nog enkele keren naar voren gebracht.¹⁾ De ontmanteling van het departementale statistische bureau in 1878 was de aanleiding voor nieuwe actie. Vissering had het verdwijnen van het bureau 'een schande voor het land' genoemd. Voor het maken van officiële statistieken was ons land nu afhankelijk van 'ambtenaren, die er noch de kunde, noch den lust voor hebben en maar al te gereedelijk het vervelende werk aan klerken zullen overdragen.' De regering was er volgens hem nog steeds niet van doordrongen dat 'het belang des volks hun gebiedend de plicht oplegt om te zorgen voor een goede officiële statistiek'. Zij besepte niet dat het maken van statistieken een studie was, waarvoor ambtenaren moesten worden gevormd en waarvoor zij hart moesten hebben. Een goed ingericht centraal bureau kon ambtenaren de nodige raad en bijstand geven en bovendien zorgen voor meer eenheid in de statistieken. De Vereeniging zag het als haar taak 'de vrije beoefening der statistiek als voorwerp van wetenschappelijk onderzoek,

¹⁾ Een voorstel, niet voor een officieel statistiekbureau maar voor een statistisch genootschap, deed Vissering in 1857 op de vergadering van redacteurs van het *Staatkundig en staathuishoudkundig Jaarboekje*. Dit genootschap zou twee opdrachten moeten krijgen: 1. het verzamelen van statistische kennis, onder meer door het aanleggen van een statistische bibliotheek, eigen onderzoek ('de vrije werkzaamheden van de leden') en het houden van enquêtes; en 2. het verspreiden van die kennis door openstelling van de bibliotheek, inlichtingenverstrekking en het uitgeven van drukwerk. Vissering leidde zelf de commissie die het voorstel verder uitwerkte, maar in de vergadering bleek het onhaalbaar. Nog datzelfde jaar besloot men de krachten te bundelen voor het *Jaarboekje* dat vervolgens namens de vereniging van redacteurs, sindsdien: de Vereeniging voor de Statistiek, werd uitgegeven. Stamhuis, *Statistiek*, 247–249.

volhardende ijver, gesteund door toenemende belangstelling bij de beschaafde kringen des volks, een streven om met beperkte middelen zo veel mogelijk te doen, aanwinst in kracht, invloed en gezag, zóó, dat eene bijzondere Vereeniging van eenige wetenschappelijke mannen de hand kon slaan aan de taak die de regeering liet liggen', aldus Vissering. Nog datzelfde jaar richtte de Vereeniging zich tot de regering met het verzoek om een op te richten centraal bureau van statistiek te belasten met de bewerking van het statistische materiaal dat bij de departementen lag 'voor wetenschappelijke of andere niet zuiver administratieve doeleinden'. In de commissie die het rapport hierover had opgesteld, zaten Pierson, Kerdijk en Borgesius. Het bureau zou een zelfstandige dienst moeten zijn van het departement van Binnenlandse Zaken. Nicolaas Pierson had de contouren van het nieuwe instituut in een vergadering van de Vereeniging aangegeven. Het instituut zou in zijn visie verantwoordelijk worden voor de verzameling, bewerking en (internationale) vergelijking van statistische gegevens en zou zowel een centraal verzamelings- en verwerkingsbureau moeten zijn, voorlichtings- en adviescollege als een wetenschappelijk bureau. Minister jhr. Willem Six steunde het voorstel weliswaar, maar een Kamermeerderheid was tegen uit angst voor hoge kosten.

Was het bureau er gekomen, dan was Arnold Kerdijk het beoogde hoofd. De invloedrijke Pierson vond hem voor die functie 'als geschapen'. Kerdijk was begaafd en vlug van begrip, had het *feu sacré* en was initiatiefrijk, 'iemand wien geen moeite te veel is om belangrijke dingen aan het licht te brengen, kortom juist iemand gelijk men voor een dergelijke zaak nodig heeft.' Leiding geven aan een statistisch bureau zou beter bij hem passen dan zijn directeurschap van de Rijkspostspaarbank, want voor die functie volstond ook iemand met minder buitengewone begaafdheden.

Een tweede poging, twee jaar later, slaagde evenmin. De Vereeniging wees er in haar adres nogmaals op dat de officiële statistiek 'gebrekig' en 'onvolledig' was en 'eenheid van leiding' miste. Maar meer dan een subsidie van 2 duizend gulden voor de Vereeniging zelf leverde de actie niet op. Op voorstel van Hendrik Goeman Borgesius besloot de Vereeniging in haar vergadering van 23 april 1881 vervolgens een commissie in het leven te roepen 'tot oprichting van een Instituut, hetwelk zich meer in het bijzonder met de wetenschappelijke bewerking der statistiek zal bezig houden.' In de commissie zaten behalve Borgesius (voorzitter) Gerrit de Bosch Kemper, Isaac Levy, Hendrik Jacobi en Herman van Cappelle. Een jaar later bracht de commissie een rapport uit waarin voorgesteld werd het instituut vorm te geven als een zelfstandige instelling van de Vereeniging, waarbij de dagelijkse leiding in handen was van een directeur, die werd bijgestaan door een secretaris. Het Amsterdamse gemeentebestuur wilde zo'n instituut financieel ondersteunen. Een commissie onder leiding van Borgesius bereidde vervolgens de oprichting van het Statistisch Instituut (1 mei 1884) voor.

Directeur werd Anthonie Beaujon, die tegelijkertijd buitengewoon hoogleraar in de statistiek werd.²⁾

Een derde poging om een Rijksbureau te vestigen, in 1890, kreeg uiteindelijk een vervolg. In haar adres aan de koning schreef de Vereeniging dat zij nog steeds de 'ongeschokte overtuiging' had dat de officiële statistiek een professionele aanpak verdiende. De Vereeniging kreeg de steun van de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland, een actieve belangenvereniging voor het ambachtelijke bedrijfsleven, die in december 1890 een eigen adres van dezelfde strekking stuurde. De socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis steunde de lobby voor een centraal bureau voor de statistiek binnen als buiten de Kamer. Zo'n bureau zou volgens hem onderzoek kunnen doen naar de arbeidsverhoudingen en inzicht kunnen verschaffen in de ellendige omstandigheden waaronder arbeiders moesten wonen en werken. Dat dergelijke inzichten gemakkelijk tot wetgeving leidden, daarvan was hij zich bewust. De Arbeidswet (1889) die volgde op de rapportages van de parlementaire enquêtecommissie (1886) was een goed voorbeeld.

Onder invloed van deze klemmende oproepen en geholpen door het gunstige beleidsklimaat na de arbeidsenquêtes van 1886 en 1890, liet minister van Binnenlandse Zaken mr. A.F. de Savornin Lohman nog datzelfde jaar een rapport maken over de toestand van de ambtelijke statistiek. Op die notitie van mr. A.F. baron Van Lynden baseerde de nieuwe minister Tak van Poortvliet een jaar later zijn besluit om 'meer orde en regelmaat' te brengen in de ambtelijke statistiek en de bruikbaarheid daarvan te verhogen. Hij stelde de instelling voor van een Rijkscommissie voor de statistiek naar Belgisch voorbeeld, 'veelzijdig samengesteld' uit 'ter zake kundigen' en hoofdambtenaren van de departementen, onder leiding van een betaalde secretaris. De hoofden van de departementen zouden de bevoegdheid moeten krijgen de commissie opdrachten te geven voor het maken van statistieken. Het lukte nu wel geld vrij te maken voor de officiële statistiek en bij Koninklijk Besluit van 6 oktober 1892 werd de Centrale Commissie voor de Statistiek opgericht.

Voor de nieuwe commissie werd de bestaande statistisch-institutionele infrastructuur aangepast. Het Statistisch Instituut werd opgeheven, alle leden van de Raad van Bijstand – bestuursleden van de Vereeniging voor de Statistiek – te weten Willem Verkerk Pistorius, Gideon Boissevain, Arnold Kerdijk en

²⁾ De regering heeft regelmatig van de adviezen van het Instituut gebruik gemaakt. Het had het Instituut onder meer gevraagd naar het oordeel over een ontwerp van een statistiek van de kindersterfte voor het *Verslag van het geneeskundig staatstoezicht* (1885), van een nieuwe opzet van de *Bescheiden betreffende de geldmiddelen* na de totstandkoming van de Wet op de effectenbelasting (1887), over een successiestatistiek (1887), over een nijverheidsstatistiek (1888) en over de inrichting en publicatie van de volkstelling én – voor het eerst – een beroepstelling (1889). Het nieuwe instituut zette de uitgave voort van de *Jaarcijfers* en bracht de *Bijdragen van het Statistisch Instituut* uit. De serie kwam in de plaats van het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboek*.

Balthazar Heldring, alsmede de secretaris van de Raad, tevens waarnemend directeur van het Instituut Coenraad Verrijn Stuart, zijn benoemd als leden en vormden de kern van de Centrale Commissie voor de Statistiek. Voorts trad ook het halve bestuur van de Vereeniging voor de Statistiek tot de commissie toe. Het waren Wouter van Verschuer, Gerrit de Bosch Kemper, Norbert van den Berg, inclusief Verrijn Stuart. Uit hun midden kwamen ook de voorzitter (Van Verschuer) en de secretaris (Verrijn Stuart). Het gezelschap werd tot dertig aangevuld met kopstukken uit de wereld van het onderzoek, het bedrijfsleven, de landbouw, de arbeidersbeweging, de zorg, het onderwijs en de hoogste ambtenaren van de departementen. Het waren de experts op de diverse terreinen van praktijk, wetenschap en beleid die de commissie nodig om haar werk: het adviseren van departementen en andere instellingen van openbaar bestuur, goed te kunnen doen.

Net als voor de instelling van de afdeling statistiek op Binnenlandse Zaken in 1849, ging aan de oprichting van de CCS een periode van grote sociale onrust vooraf. Het waren jaren van economische crisis met veel werklozen, die in hongermarsen de straat opgingen. Bij een barricadeoproer in de Amsterdamse Jordaan in juli 1886, dat een reactie was op het harde politieoptreden tegen demonstraties van werklozen, vielen 26 doden. Het voedde in de hoofdstad de angst voor revolutie. Ook op andere fronten gistte het. Er waren drukbezochte kiesrechtmanifestaties in Den Haag en Amsterdam, er waren politieke processen en een massale scheuring in de hervormde kerk (Doleantie, 1886). De arbeids-enquête (1886) zou aantonen hoe treurig het was gesteld met de leef- en arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden van de meest kwetsbare groepen en wat precies de problemen waren waarvoor specifiek beleid nodig was.

Maatschappelijk draagvlak

De Centrale Commissie voor de Statistiek bestond uit dertig leden (bijlage 1). Voorzitter van de commissie werd Wouter van Verschuer, de hoogste ambtenaar op het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Ondervoorzitter werd Hendrik Goeman Borgesius, secretaris Coenraad Verrijn Stuart, de waarnemend directeur van het Statistisch Instituut. Van Verschuer heeft zich omringd met de knapste onderzoekers – juristen, economen, landbouwkundigen, een arts –, directeuren van onderwijs-, onderzoeks- en zorginstellingen, ambtenaren, de zakenwereld en de vakbeweging. Alle maatschappelijke werkterreinen waren op diverse niveaus vertegenwoordigd, in onderzoeks- en beleidsvorm: het lager en hoger onderwijs (docenten, schoolopzieners), de gezondheidszorg, de kinderopvang, de wetenschap, het zakenleven (industrie, bankwezen, scheepvaart, Kamers van Koophandel), de landbouw (onderzoek en voorlichting) en de vakbeweging.

Voor de CCS is een breed draagvlak geschapen door hoog in te steken bij strategische groepen in de samenleving: de hoogste ambtenaren van de departementen – referendarissen, raadsadviseurs, secretarissen-generaal –, arbeiders die hun achterbannen op het hoogste niveau, in het centrale bestuur van het ANWV, vertegenwoordigden, *captains of industry*, topmannen uit de Amsterdamse *haute finance* en Rotterdamse scheepvaartkringen, Kamerleden, artsen, hoogleraren, en directeurs van onderwijs- en welzijnsinstellingen. Het waren mensen die vanuit hun functie, door hun opinies, hun reputatie, hun netwerken, hun 'sociaal kapitaal', invloed uitoefenden. Mannen van adel en uit arbeidersgezinnen, rijk en arm (Johannes van 't Lindenhout ging op jonge leeftijd met Bijbels langs de deur en leefde 'uit de hand van God'), vrijhandelaren en interventionisten, een hoge militair (Marie Hermanus Jan Plantenga)³⁾ en een militante anti-militarist (Rindert van Zinderen Bakker) zaten driemaal per jaar met elkaar om de tafel en bogen zich over het werkprogramma. Alle kleuren uit het politieke en kerkelijke spectrum zaten er: conservatieve liberalen (Johan d' Aulnis de Bourouill), radicaal-liberalen (Arnold Kerdijk, Baltus Pekelharing, Hendrik Goeman Borgesius), socialisten (Van Zinderen Bakker, Thomas de Rot) en anti-revolutionairen (Alexander van Dedem, Paul Fabius). Ze zaten er naast de orthodoxe gereformeerde Van 't Lindenhout. Er zat een ultramontaan (Joannes Harte) en een gewone (conservatieve) katholiek (Godefridus van Hugenpoth tot Aerdt). Statusverschillen, uiteenlopende maatschappijvisies en conflicterende normen en waarden zaten de samenwerking en handelingsbekwaamheid niet in de weg en de CCS is dan ook een gaaf voorbeeld van de verdraagzame samenwerking die een polderoverleg kenmerkt. Zij bemanden de belangrijke discussieplatforms, beïnvloedden de meningvorming en ondersteunden de beleidsvoorbereiding. Het waren bovenal Kerdijk, Borgesius en Pekelharing, die als pleitbezorgers voor een sociale politiek het hardst hebben geroepen. Dat deden zij als redacteur of columnist van een krant (het *Vaderland*, de *Zutphensche Courant*) of tijdschrift (*De Gids*, *De Economist*, *Vragen des Tijds*, het *Sociaal Weekblad*), in de Vereeniging voor de Statistiek, in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in het Comité ter bespreking van de sociale kwestie, in de Vereeniging voor Volksonderwijs, in de Liberale Unie, op de cursusavonden van het ANWV, in de collegezaal en in de *debatingclubs*. Zij maakten deel uit van staats- en enquêtecommissies. Zij stichtten volkshuizen en coöperaties en hielpen bij de oprichting van arbeidersverenigingen. Borgesius en Kerdijk gaven hun strijd een vervolg in de Tweede Kamer. Zij accepteerden staatsinterventie in de strijd tegen

³⁾ De aanwezigheid van een militair in de commissie is minder vreemd dan het op het eerste gezicht lijkt. Cijfers van het aantal dienstplichtigen, de keurings- en sterftcijfers van het leger behoren tot de oudste officiële statistieken. Van der Bie, *De Centrale Commissie*, 49.

maatschappelijk onrecht en ongelijke kansen. Wetgeving moest de uitwassen van een ombelemmerde, vrije concurrentie verzachten.

Nuttig voor praktijk en wetenschap

De Centrale Commissie voor de Statistiek was opgericht voor het geven van adviezen op verzoek van departementen en andere openbare besturen. Andere taken waren het schrijven van onderzoeksvoorstellen voor het bijeenbrengen van statistische informatie, en het verzamelen, bewerken en publiceren van statistieken die nuttig waren voor praktijk of wetenschap (art. 2 van het KB van 6 oktober 1892). Duidelijker dan in de bewoordingen die minister Tak van Poortvliet zelf gebruikte, kon niet worden gezegd wat de taak was van de CCS. Op de installatievergadering op 22 november 1892 in de Trèveszaal sprak hij de wens uit dat de commissie de regering tot steun zou zijn, 'tot voorlichting van den wetgever, tot bevordering van de wetenschap, tot opheffing van het volksleven.'

Adviseren van de departementen was de hoofdtaak. In de eerste jaren gaf de commissie adviezen over een statistiek van het (volstreckte) schoolverzuim, over de consulaire oogstberichten, over de herziening van de gerechtelijke statistiek en de internationale-handelsstatistiek (1894), over de lonen en arbeidsduur bij Rijkswerken, over de uitgave van een sterfteatlas, over een beroepsstatistiek van spaarbankinleggers (1895), over de statistiek van het armwezen, het gevangeniswezen, en over het gebruik van persoonskaarten in de bevolkingsstatistiek (1896). Eigen onderzoek was bijzaak maar gebeurde wel; het zou in 1899 worden opgedragen aan het Centraal Bureau voor de Statistiek dat als werkbureau werd opgericht. Als aanhangsel bij de *Maandcijfers* verschenen speciale onderzoeken. Voorbeelden zijn het onderzoek naar het aantal kiezers voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraden (1850–1896) en naar de opbrengst van de Rijksmiddelen (1831–1897). Met het 'Onderzoek naar het verbruik van sommige voedings- en genotmiddelen (1852–1891)' wilde de commissie een indruk geven van de ontwikkeling van de volkswelvaart. De welvaart nam toe als een volk beter in staat was in zijn basisbehoeften te voorzien. Het onderzoek naar de beroepssterfte onder volwassen mannen (1891–1892) toonde de grotere sterftekansen van de zwakste groepen in de samenleving aan.

Henri Methorst, in 1895 de opvolger van Verrijn Stuart als secretaris van de CCS, sprak in 1899 in opdracht van de commissie op het Internationale hygiënische en demografische congres in Parijs over het alcoholverbruik in ons land (1831–1899). De daling van het verbruik die hij constateerde, bracht hij als een onderdeel van een bredere sociale bewustwording, een 'réveil social'. Het waren de effecten van de Drankwet, van de sportbeoefening, die met matigheid gepaard gingen en

het drinken van citroenkwest, en van de georganiseerde drankbestrijding, die de daling van het verbruik konden verklaren. Het onderzoek naar het verband tussen welstand, geboorte en sterfte (1896–1900), moest het beeld wegnemen dat de armste groepen in de samenleving zich sneller voortplantten dan de rijkste. Onderzoek had aangetoond dat de vruchtbaarheid in financieel zwakke buurten van Amsterdam hoger was dan in rijkere buurten. Tegelijkertijd werd geconstateerd dat in de armste buurten ook de zuigelingen- en kindersterfte hoger was. Vervolgonderzoek in Dordrecht, Rotterdam en enkele plattelandsgemeenten bevestigde de bevindingen: de armste gezinnen waren kinderrijker dan de rijkste gezinnen, de kindersterfte was in de armste gezinnen echter bovengemiddeld hoog. Uit het onderzoek naar het (relatieve) schoolverzuim bleek ten slotte dat ziekte en werk de belangrijkste verzuimcategorieën waren, niet armoede of het niet kunnen betalen van schoolgeld. Het onderzoek was een vingeroefening, in 1902 zou de statistiek van het schoolverzuim definitief van het ministerie naar het CBS komen.

Nieuwe infrastructuur van de openbaarheid

Met de oprichting van de Centrale Commissie voor de Statistiek kreeg het statistisch onderzoek een institutionele basis. Cijfers legden een kwantitatief fundament onder het onderzoek naar het functioneren van de staat, en de formulering en evaluatie van het beleid. De staathuishoudkunde en de statistiek waren de nieuwe stijlmiddelen in het publieke debat en waren de uitdrukking van de wetenschappelijke benadering van de sociale politiek. Cijfers gaven de discussies handen en voeten, zorgden voor de solide basis om beleid te evalueren en vormden de nieuwe legitimering van de bestuurlijke machtsuitoefening. Wat cijfers aan publiciteit en beleid teweeg konden brengen, werd duidelijk in de jaren 1860–1874, in de voorbereiding op de eerste wetgeving tegen kinderarbeid. Enquêtes brachten dieptreurende situaties in de fabrieken en werkplaatsen aan het licht en brachten een stroom van protest op gang in de vorm van adressen, volkslezingen, tijdschriftartikelen en meetings, en schiepen een breder draagvlak voor overheidsingrijpen. Professioneler ging het er in de jaren tachtig aan toe. De parlementaire enquêtecommissie van 1886 bespeelde de publieke opinie al tijdens de onderzoeken. De commissie publiceerde de processen-verbaal direct na afloop van de verhoren en wachtte daarmee niet tot het evaluatierapport. Wat er gezegd was, stond bij wijze van spreken de volgende dag in de krant en vormde de openbare

mening.⁴⁾ Het pleidooi voor beschermende arbeidswetgeving werd op deze manier breed gedragen. Borgesius zou met de publicatie van de enquête voorgoed de grens stellen voor overheidsinterventie in de sociale kwestie. Zeker zo belangrijk was dat met de introductie van een 'statistische taal' het publieke debat over de rol van de staat ideologisch-neutraal kon worden gevoerd.

De komst van een centraal statistisch bureau had nog een vitaal effect. De Haan en Te Velde zagen in de totstandkoming van het CBS vooral een voorbeeld van de toenemende vervlechting van staat en openbaarheid die gestalte kreeg in een 'nieuwe infrastructuur van de openbaarheid'.

De uitbreiding van de overheidsstatistiek waarvoor sociaal-liberalen zich decennialang hebben ingespannen, moest vooral de kwaliteit van de publieke opinie verbeteren. Statistiek gaf inzicht in de werking van het maatschappelijk mechanisme, kon een leidraad voor verandering zijn en bood perspectief op een 'rationeel staatsbeheer'. Tegenstanders van de statistiek, en zeker de tegenstanders van een centraal instituut voor de statistiek, hamerden op het determinisme van de statistiek en het 'despotische' karakter van zo'n bureau. Niet alle menselijk handelen was immers in cijfers te vatten en waarheidsgetrouwe gegevens zouden waarschijnlijk alleen onder strafrechtelijke dwang verkregen kunnen worden, verdedigde minister Kappeyne van de Coppello in 1878 zijn beslissing om het statistische bureau van het departement te sluiten.

Met de Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892 kreeg de statistiek zijn vaste plaats in de openbaarheid. Het betekende dat vanaf dat moment een groter beroep kon worden gedaan op statistische gegevens in het debat. De oprichting van het CBS heeft de vorm van het openbare debat en de legitimering van de politieke machtsuitoefening fundamenteel veranderd, is de stelling van De Haan en Te Velde. Het bureau produceerde onafhankelijke, wetenschappelijke onderzoeken, die politici en beleidsmakers konden gebruiken ter ondersteuning van de eigen argumentatie. Als a-politieke 'denkers' speelden statistici dus zeker een rol in het debat. Moderne statistische analyses lieten samenhangen en tendensen zien, die pasten in het beeld van een organische maatschappij.

⁴⁾ Zo ging het ook bij de arbeidsenquête van 1890. Om 'de lauwen warm te maken', bracht Kerdijk, voorzitter van de derde afdeling, in tien grote samenvattingen in het *Sociaal Weekblad* de uitkomsten van de enquête naar buiten. Het las als een zwartboek. Publicatie had onmiddellijk resultaat: een commissaris van de Leidsche Broodfabriek was zo bezorgd geweest om de slechte publiciteit dat hij direct aanbood een vijfde bakkersploeg aan te stellen. Een jaar later kregen de bakkers er nog tien vrije zondagen bij. De publicatiearbeid leidde tot een golf van (private) sociale-vernieuwinginitiatieven in Leiden. In de periode 1891-1894 kreeg de stad een Volksleeszaal, een vereniging voor arbeiderswoningen, een keuringsdienst van levensmiddelen, het wijkgebouw Geloof, Hoop, Liefde, inclusief wijkverpleging, en een Volkshuis. Slangen, 'Arnold Kerdijk', 70, 84-85.

2.2 Liberalen, socialisten, anti-revolutionairen

Van zes commissieleden worden in de volgende hoofdstukken de werkterreinen, de expertises en de gedeelde achtergronden beschreven. Het zijn Baltus Pekelharing, Arnold Kerdijk, Hendrik Goeman Borgesius, Rindert van Zinderen Bakker, Johannes van 't Lindenhout en Paul Fabius.

Pekelharing, Kerdijk en Borgesius waren de leiders, de intellectuele bronnen van het linkse liberalisme. Zij bepaalden al vanaf de jaren zeventig mede de agenda van het publieke debat. Zij waren in woord, in geschrift, én bestuurlijk-organisatorisch betrokken bij alle grote kwesties die ons land de laatste decennia van de negentiende eeuw hebben beheerst: leerplicht, kiesrechtuitbreiding en de sociale kwestie. Ze stonden aan de wieg van het Comité ter bespreking van de sociale kwestie, en Pekelharing en Borgesius ook van de opvolger, het Comité voor algemeen stemrecht. Zij waren actief in de Vereeniging voor Volksonderwijs en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Zij vormden de kern van de redacties van *Vragen des Tijds* en het *Sociaal Weekblad*, maar schreven ook buiten deze organen over het arbeidersvraagstuk.

Rindert van Zinderen Bakker vormde samen met de Rotterdamse letterzetter Thomas de Rot de arbeidersvertegenwoordiging in de CCS. Op het moment van zijn benoeming als CCS-lid was Bakker raadslid in de gemeente Opsterland. Later werd hij er wethouder, een van de eerste socialistische wethouders in ons land, en Statenlid. Hij was actief in de arbeidersbeweging in de Friese Zuidoosthoek. Hij sprak op stakingsappèls, colporteerde met *Recht voor Allen*, schreef opruiende liederen en organiseerde de Friese arbeiders in de Provinciale Friesche Werklieden-vereeniging. Later werd hij vooral een praktische socialist, die meer dan in revolutie vertrouwen had in reële oplossingen van het verdelingsvraagstuk, bijvoorbeeld door landontginning.

Fabius en Van 't Lindenhout zijn de uitbijters. Hun cv's rechtvaardigden hun uitverkiezing. Fabius kende de statistische beroepspraktijk uit de korte periode dat hij werkte op de provinciale griffie in Drenthe en hij was lid van de Commissie van Bijstand van het Bureau voor Statistiek in Amsterdam. Hij had zijn invloeden in het wetenschappelijk onderwijs, in het welzijnswerk en in de politiek, op elk regionaal niveau. Hij was de oerconservatief met dissonante standpunten over sociale vraagstukken. Prof. I.A. Diepenhorst was van mening dat Fabius gespeend was van alle sociaal besef, niet sociaal kon denken, omdat hij 'ernst wilde maken met het feit, dat God het onderscheid tussen rijk en arm had gewild.'

Van 't Lindenhout moet om zijn organisatietalent en zijn uitgebreide (orthodox-protestantse) netwerk indruk hebben gemaakt, wellicht om zijn ervaringen bij de

directe aanpak van sociale problemen. Hij was een pionier in het maatschappelijk werk – vanwege de stichting van de wezeninrichting Neerbosch (1863) en Het Hoogeland (1894) staat hij prominent in de canon maatschappelijke opvang Nederland.⁵⁾ Hij was anti-liberaal, anti-rationeel en zijn handen zaten los. Vlak na zijn verkiezing in de CCS kwam hij in opspraak. In het weeshuis overleed in 1893 een 12-jarige jongen aan de gevolgen van een pak slaag. Het rapport van de commissie die de zaak onderzocht, veroordeelde Van 't Lindenhout in moreel opzicht.

⁵⁾ Van 't Lindenhout staat erin omdat hij het initiatief had genomen voor de Vereniging tot christelijke verpleging van bedelaars en landlopers, niet vanwege het weeshuis, waarover in bijvoorbeeld S. Groenveld (red.), *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kindehuizen*. (Hilversum 1997) wordt gezwezen. Het Hoogeland was het alternatief voor de Rijkswerkinrichtingen in Hoorn en Veenhuizen die volgens christelijke welzijnswerkers waren verworpen tot oorden waar werd gevloekt en gedronken. Van 't Lindenhout had zich laten inspireren door het werk van de Duitse predikant graaf Friedrich von Bodelschwingh, die evangelisatie koppelde aan de opvang van landlopers in arbeiderskoloniën. (www.canonsociaalwerk.nl)

3.

Baltus Pekelharing,

invloedrijke

socialistenmaker

Baltus Pekelharing (Zaandam, 1841–1922) was de tweede uit een doktersgezin met zeven kinderen. Hij bezocht daar de Latijnse school en ging vervolgens rechten studeren in Leiden. Het was een intellectueel gezin: zijn oudste broer Dirk was predikant, een jongere broer werd hoogleraar, net als Baltus.

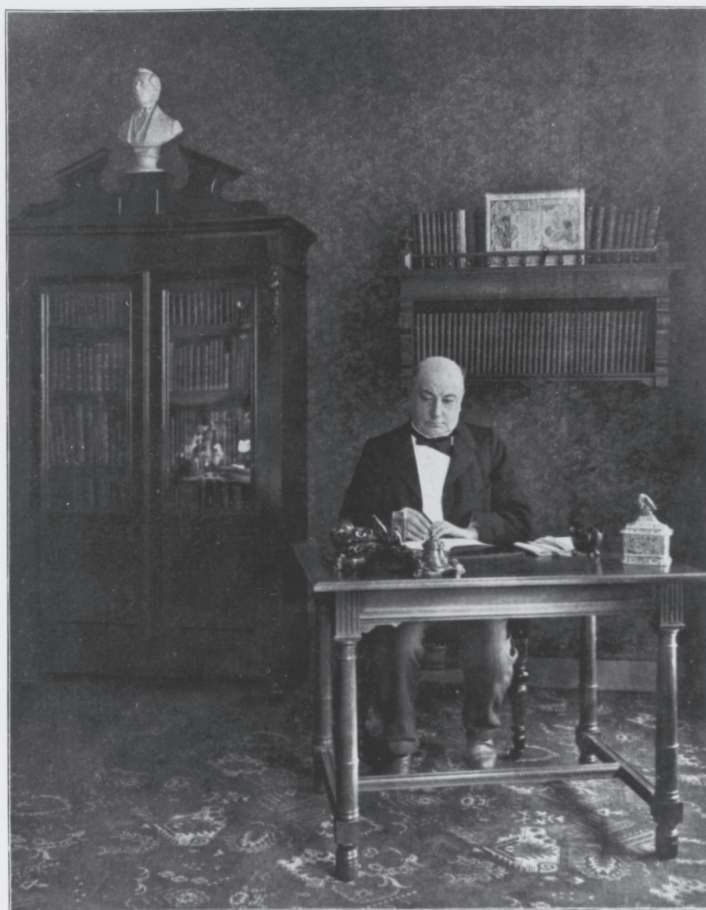
Pekelharing was de visionair, de theoreticus van de sociaal-liberalen. In een artikelenserie in de *Zutphensche Courant* heeft hij zijn ideeën over de historische ontwikkelingsgang van de maatschappij sinds de Franse Revolutie uiteengezet. De revolutie had gelijkheid gebracht voor de wet, maar geen sociale gelijkheid. Er was een nieuwe ongelijkheid ontstaan tussen vermogensbezitters (bourgeoisie), die zich de politieke macht hadden toegeëigend, en bezitlozen (het volk), die door de census van politieke macht verstoken waren, maar hun aandeel daarin wel opeisten. Die strijd om het staatsgezag, c.q. het algemeen kiesrecht, zou het politieke programma van de sociaal-liberalen jarenlang beheersen. Zijn denkbeelden ontvouwde hij ook in *Vragen des Tijds* en het *Sociaal Weekblad*, waarvoor hij tientallen artikelen schreef, waaronder portretten van vroege socialisten en theoretische beschouwingen over het socialisme. Het vrije-marktmechanisme noemde hij eens 'de koude leer van de hebzucht.' In het maatschappelijke verkeer golden andere regels. Mensen werden niet alleen maar door eigenbelang gedreven, maar ook door een 'prikkel tot billijkheid en recht.' Die prikkel maakte hen ervan bewust om 'het eigenbelang ten behoeve van den naaste te beperken bij de dagelijksche en duizendvoudige aanrakingen van het onderlinge verkeer.' Ongelijkheid was een kenmerk van de burgerlijke maatschappij en een bedreiging van de politieke en maatschappelijke stabiliteit. Door sociale hervorming, met algemeen kiesrecht, arbeidersbescherming, een belasting naar draagkracht, kon de verdeelde samenleving tot een eenheid gesmeed worden. Gezamenlijke dienstplicht was een andere manier. In het bij elkaar brengen van jonge mannen uit alle standen, onder hetzelfde stelsel, onder dezelfde tucht en voor hetzelfde doel, zag hij een middel om gemeenschapsgevoel tot stand te brengen. Pekelharing ijverde dan ook, net als overigens Kerdijk, voor afschaffing van de dienstvervanging en vóór persoonlijke dienstplicht.

Rode professor

Na zijn studie werkte hij als adjunct-commies op de afdeling statistiek van de provinciale griffie van Noord-Holland in Haarlem. Een stomvervelend baantje vond hij dat, met slechte promotiekansen, dat bovendien slecht betaalde. 'Cijfers, cijfers, cijfers, en bijna niets anders dan cijfers! Tabellen eerst maken, en dan vol maken; 't eene uur met de pen, 't andere met potlood, een lijnhout en gomelastiek aan 't werk. Ik leef nu nog wat in *dolce far niente*. Tot half vier op 't bureau, dan wat wandelen, te 5 ure eten en dan te 6 ure á half zeven naar mijne kamer toe.' Na zijn

promotie *summa cum laude* bij prof. Simon Vissering in Leiden vestigde hij zich als leraar staatswetenschappen in Zutphen. Hij werd er redacteur van de *Zutphensche Courant*, in de jaren zeventig het toonaangevende blad van de progressieve stroming in het liberalisme. Onder zijn leiding zou deze krant uitgroeien tot één van de voornaamste bladen van vrijzinnig-progressieve signatuur.

Baltus Pekelharing (1841-1922)

Prof. B. H. PEKELHARING.

Pekelharing roerde zich onmiddellijk in zijn nieuwe standplaats. Hij werd vice-president van het Departement van de Maatschappij tot Bevordering van Nijverheid, hij werd secretaris van de plaatselijke afdeling van het Nederlandsch Schoolverbond en was actief in de Buiten-Sociëteit. Anoniem verspreidde hij pamfletten waarin hij politiek stelling nam. Hij organiseerde lezingen in de Volksleeskamer waarbij hij ook zelf optrad, hij schreef in de *Zutphensche Courant* over sociale vraagstukken en mengde zich in lokale aangelegenheden. Hij steunde bijvoorbeeld de arbeiders die op 4 februari 1870 in een krantenadvertentie hun patroons hadden opgeroepen de lonen te verhogen. Pekelharing schetste in de krant de achtergrond van die actie. Hij schreef dat ons land aan de vooravond stond van een periode van stakingen, waarin arbeiders redelijke eisen zouden stellen, want het was duidelijk dat de prijzen veel harder waren gestegen dan de lonen. 'De kapitalist bedingt ook hooger prijs, terwijl hij zelf meer moet betalen, maar de werkman ziet zijn loon verminderen, al blijft de som gelds waarin het verstrekt wordt dezelfde, nu hij er, tengevolge van de algemeene prijsverhoging, minder voortbrengselen en diensten voor in de plaats kan krijgen.' Hij organiseerde een platform om werkgevers en arbeiders met elkaar van gedachten te laten wisselen over de kwestie, wat overigens nauwelijks heeft geleid tot veel wederzijds begrip. Enkele maanden later zou hij in een breder verband, in het Comité voor de bespreking der sociale kwestie, meer succes hebben met het initiatief. In 1873 werd hij op de Polytechnische School in Delft hoogleraar in de economie en recht. Hij doceerde er volgens Treub 'een levende sociale economie'. In zijn oratie, waarvan een gestripte versie verscheen in het eerste nummer van *Vragen des Tijds* (1874), had hij gezegd dat de oplossing van het sociale vraagstuk de verantwoordelijkheid was van alle klassen, 'geschraagd door weloverwogene bemoeiing van den Staat'. Treub, die bij het *Sociaal Weekblad* vele jaren met Pekelharing had samengewerkt en ondanks het leeftijdsverschil een vriend was geworden, noemde hem op een andere plaats een voorloper in kwesties die de publieke zaak aangingen: hij sprak zich al in de jaren zeventig uit voor staats-exploitatie van de spoorwegen. In zijn colleges verdedigde hij staatsingrijpen in het economische en sociale leven als dat nodig was om de arbeider tegen uitbuiting te beschermen en hij stond in Delft al snel bekend als de 'rode professor'. Zijn invloed ging evenwel verder dan het opleiden van Delftse ingenieurs in de economie. Hij was jarenlang de drijvende kracht achter de Delftse Debating Club.¹⁾ Socialisten uit binnen- en buitenland en kopstukken uit de SDAP hielden op de clubavonden lezingen over actuele

¹⁾ Het volgende komt uit De Wilde, *Brieven*. Pekelharing zette de traditie voort uit zijn Haarlemse tijd als griffieambtenaar, toen hij lid was van de besloten Haarlemse Debating Society van Johan Buys, hoogleraar staatsrecht in Leiden, die de club samen met Conrad Busken Huet in 1853 had opgericht. Ook voormalig griffieambtenaar Hendrik Quack was een lid. Wolffram, *Staat*, 75-76.

sociale vraagstukken en over het socialisme. Voor een groot aantal studenten waren de clubavonden de eerste kennismaking met het gedachtegoed van het socialisme. Pekelharing ontving de studenten ook thuis in de Phoenixstraat. Deze sessies maakten Pekelharing beroemd en berucht en hij figureerde prominent in de societyroman *Barthold Meryan* (1897) van de socialistische schrijfster Cornelia Huygens.

Zeker tweemaal is Pekelharing voor een al te sterk engagement op de vingers getikt. De eerste keer was in 1893, toen hij zich na een oproep van Floor Wibaut in het *Sociaal Weekblad* had gevoegd bij het Honger- en Schrik Comité dat geld inzamelde om de gezinnen te steunen van Friese arbeiders die voor opruiing waren veroordeeld en in de gevangenis zaten. Pekelharing, die voorzitter was van het comité, werd op het matje geroepen bij minister Tak van Poortvliet, die erop aandrong zich uit het comité terug te trekken. Pekelharing vreesde voor zijn baan en gaf toe aan het verzoek. De verontwaardiging in progressieve burgerkringen tegen de harde vonnissen heeft wel geleid tot een meer bezonnen houding van de autoriteiten. Tak beseftte dat hard straffen averechts kon werken en funest kon zijn voor het prestige van de rechterlijke macht.

De tweede keer was in 1903 nadat hij in zijn colleges en in *Vragen des Tijds* zijn sympathie had betuigd met de spoorwegstakers, de nieuwe stakingswetten van minister Abraham Kuyper had veroordeeld en waarderend had gesproken over de petitiebeweging die in invloedrijke burgerlijke kringen op gang was gekomen tegen de nieuwe strafwetbepalingen. Kuyper had Pekelharing in een persoonlijk onderhoud gezegd dat hij van zijn studenten socialisten maakte. Pekelharing had daarop geantwoord dat hij zijn invloed overschatte. Toch wist een krant te melden dat minister Th. Heemskerk de colleges van Pekelharing door 'dwarskijzers' liet bijwonen om van hen te horen of hij geen staatsgevaarlijke zaken verkondigde. De benoeming van de meer liberale C.A. Verrijn Stuart in 1906 was een poging om Pekelharing wat in te dammen. Na zijn emeritaat in 1908 werd de leerstoel vergeven aan de conservatievere P.J.M. Aalberse en J.A. Veraart. Volgens deze laatste was onder Pekelharing 'een hele socialistische elite van ingenieurs' gevormd.²⁾ In Delft opgeleide ingenieurs speelden een vooraanstaande rol bij het vormgeven van het industriebeleid. P.E. de Hen laat de vormgeving van een actieve industriepolitiek zelfs bij Pekelharing in Delft beginnen.

²⁾ Onder de mensen die onder invloed van Pekelharing het socialisme omarmden waren Arie Keppler (directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, Amsterdam), Is. de Vooys (arbeidsinspecteur, sinds 1911 hoogleraar mechanische technologie in Delft en in 1930 directeur van de Algemeene Kunstzijde-Unie), Theo van der Waerden (Kamerlid voor de SDAP), Willem Albarda (minister, leider van de SDAP), Daniël de Clercq (sociaal fabrikant), Charles Cramer (koloniaal specialist van de SDAP in de Tweede Kamer) en Jan Tellegen (spoorwegingenieur, voorganger van Keppler bij de Amsterdamse Dienst Bouwen en Woningtoezicht en in 1915 burgemeester van Amsterdam). Bron: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, diverse delen.

Baltus Pekelharing als romanpersonage

De sfeer- en karaktertekeningen in *Barthold Meryan* gaan door voor authentiek³⁾, de hoofdpersonen in het boek: professor Denners (Baltus Pekelharing), Thornton (Pieter Jelles Troelstra), Baltian Rustin (Ferdinand Domela Nieuwenhuis), Frank Martalis (Franc van der Goes) zijn naar de werkelijkheid getekend. Cornelia Huygens (1848-1902) kende de geportretteerden persoonlijk. Troelstra had ze ooit leren kennen op een spreekbeurt in Amsterdam en ze zou een huisvriendin van de familie worden, Pekelharing kende ze van de clubavonden in Delft, waar zij en Van der Goes geregeld kwamen en meedebatteerden.⁴⁾ Het is om deze redenen mogelijk om Pekelharing te typeren aan de hand van wat Huygens over hem, over zijn werk- en over zijn maatschappijopvatting schreef.

Barthold Meryan (1897) speelt in een Amsterdams patricisch milieu en in het studentenwereld van Delft. De hoofdpersoon, Barthold Meryan, is van huis-uit een conservatieve aristocraat, intellectueel begaafd, maar ernstig en eenzellig. Als student aan de Polytechnische School volgt hij de colleges economie van professor Denners en hij is een regelmatige bezoeker van de discussieavonden bij Denners thuis. Diep onder de indruk van diens historisch-sociologische maatschappijbeschouwingen valt hij om en wordt socialist. Zijn keuze voor het socialisme betekent een breuk met zijn verleden en vooral: met zijn familie. Barthold behoort al snel tot de Dennerse coterie. Thuis, bij een kopje thee, vertelt Denners Barthold wat hij in zijn colleges hoopt te bereiken: 'den doodenden druk weg te nemen van hun traditioneel, overgeërfd, aangeleerd zien en begrijpen', en ontvouwt hij zijn historisch-materialistische maatschappijvisie. Maatschappelijke instellingen, zeden, gewoonten, wetten en eigendomsvormen zijn tijdgebonden. Ze komen op, bloeien en gaan voorbij, om plaats te maken voor andere zeden, gewoonten, wetten en eigendomsvormen. 'Maar altijd zoo, dat het komende zich logisch ontwikkelt uit het voorgaande, groeit uit het bestaande, aangezien het organisme, dat wij de menschenmaatschappij noemen, niet een bewust willekeurig product van den menschelijken geest is, maar dat de mensch veeleer het product is van de economische en maatschappelijke werkingen.' Het oud-liberale idee dat de mens van nature te slecht is om een hogere samenlevingsvorm te verwezenlijken, vindt hij bekrompen. 'De lage maatschappelijke vormen en de economische dwang van heden *houden* integendeel den mensch, althans den gewonen middelmatigen mensch, zoo laag en zelfzuchtig als hij thans is.' Het nieuwe moest groeien uit het oude, 'want bouwen in de

³⁾ Dieteren, F., 'Wie was Barthold Meryan?', in: *Onvoltooid verleden* 16 (2002).

⁴⁾ Huygens, feministe, socialiste, en propagandiste voor de SDAP, was een broodschrijfster. Van de opbrengsten van haar werk – essays, romans, novellen, vertalingen – kon ze leven. Ze schreef in het *Sociaal Weekblad* en discussieerde er over de theoretische grondslagen van het socialisme, onder anderen met Marx-criticus Willem Treub.

lucht gaat niet. Daarom zijn zoo ijdel, zoo verregaande onwetenschappelijk alle zoogenaamde socialistischen proefnemingen die noodwendig moeten mislukken. Als de nieuwe maatschappelijke vormen niet stevig op de onderste komen te rusten, er uit opgroeiend als iets economisch noodwendigs en onafwendbaars, stort alles als een kaartenhuis ineen.' Hij voelt zich de wachter op de rails van een spoorlijn. Een bescheiden baantje, maar niet onbelangrijk: 'de taak van den machinist, die met vaste hand en scherpen blik zijn vlammend ijzeren ros door de ruimte stuurt, is veel verheffender en bezielender, maar als de weg onklaar is, hebben er derailllementen en botsingen plaats. Dát met mijn arbeid voorkomen, heb ik mij ten doel gesteld.'

Mede onder invloed van Pekelharing werden in Delft in korte tijd twee radicale tijdschriften opgericht, te weten *Stemmen*, dat maar kort heeft bestaan, en *In den Nevel* (1896), op historisch-materialistische grondslag, waarvan Is. de Vooy de grote animator was. In 1900 organiseerden Delftse studenten zich in een sociaal-democratische propagandaclub. In 1904 kwam het tot de oprichting van de Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten. De Vereeniging verzorgde lezingen en cursussen over sociale en technische hygiëne onder leiding van de Amsterdamse arts Louis Heijermans en maakte zich sterk voor een nieuwe opleiding tot sociaal-technisch ingenieur. Deze opleiding was bedoeld voor ambtenaren die zouden worden belast met de uitvoering van de sociale wetgeving.

Als deskundige op het gebied van het waterstaatsrecht was Pekelharing lid van de Staatscommissie inzake de afsluiting van de Zuiderzee (1892). In 1898 is hij toegevoegd aan de Staatscommissie voor de waterstaatswetgeving.

'O God!'

Thuis was Pekelharing lastig en als huisgenoot vaak ongenietbaar. Zijn jongste zus kwam hem verzorgen toen hij kort na aankomst in Zutphen ziek werd. Mathilde had haar handen vol aan haar broer die in bed erbarmelijk lag te kermen: 'het is zo akelig zoo dikwijls als hij: O God! roept', schreef ze in een brief naar huis.⁵⁾ De Vries omschreef Pekelharing als moeilijk en egocentrisch. Hij miste overduidelijk een vrouw, want hij werd in zijn doen en laten 'niet gecorrigeerd door een huwelijkskameraad'. Voor zijn moeder, die bij hem inwoonde en regelmatig de rol van gastvrouw waarnam, schaamde hij zich. Haar optreden had volgens hem 'iets stuitends'. Na enkele jaren is zijn moeder bij een jongere zoon gaan wonen.

⁵⁾ Waaraan Baltus leed was niet duidelijk. De niet officiële diagnose was, veel later, tbc. Pekelharing, *Zaanse zonen*, 60.

Maar hij was gewaardeerd als spreker, geliefd onder studenten, gul en vrijgevig. Toen hij in 1901 hoorde dat hij per jaar 1 500 gulden meer ging verdienen, stortte hij direct 500 gulden in het studiefonds dat beurzen verschaftte aan studenten en waarvan hij het secretariaat deed. Los daarvan kreeg een aantal studenten 200 gld. toegestopt. Hij had het geld niet nodig en besteedde het graag aan 'welgezinde doelen.' Zijn gedenkers waardeerden Pekelharing om zijn bescheidenheid, zijn zachte karakter en zijn engagement. Wibaut zette aan de hand van Pekelharing in het *Sociaal Weekblad* zijn eerste schreden op het journalistieke pad. Hij sprak met veel waardering over zijn talent om 'sociaal-democraten te maken' en sprak enkele malen op de debatingavonden. Hij herinnerde zich vooral zijn goede gastheerschap en zijn 'eigenaardig getemperd geestig discours.' Treub had hem in het *Sociaal Weekblad* geprezen om zijn bijdrage aan de verbreiding van de idee van sociale rechtvaardigheid.

Bij het afscheid van Pekelharing als hoogleraar rekende het SDAP-kopstuk Willem Albarda in *De Kroniek* zijn Delftse leermeester tot degenen die het eerst en het stevigst de strijd hadden aangeboden tegen de liberale beginselen die sociale wetgeving in de weg stonden. Hij deed dat in woord en geschrift, niet zozeer in daden, want een strijdersnatuur had Pekelharing volgens Albarda niet. Het was de belangrijkste reden dat hij zich nooit in de politiek heeft begeven, ofschoon hij sympathiseerde met de sociaal-democratie.

4.

**Arnold Kerdijk,
gedreven beschaver**

Arnold Kerdijk (1846–1905) was de gevoelige natuur. Een anekdote: in de jaren zeventig stelde Borgesius zich op achter stakende Haagse sigarenmakers. Hij deed een oproep in *Het Vaderland*, de krant waarvan hij redactie leidde, om de stakers financieel te steunen. Kerdijk stond de volgende dag met een envelop met 500 gulden op de stoep. Het voorval is anekdotisch, maar tekenend voor de karakters. Het was hun eerste kennismaking, die zou leiden tot een jarenlange vriendschap.

Van edel gemoed

Kerdijk is in Rotterdam geboren, aan de Veerhaven. Zijn vader Simon was effectenmakelaar. Hij trouwde in Delft met Elisabeth Matthes, dochter van een Amsterdamse scheepsassuradeur. Zij kregen drie dochters en een zoon. Arnold studeerde rechten in Utrecht (1863–1871) en promoveerde *magna cum laude* op stellingen (1873). Hij studeerde lang, onder andere bij Hendrik Quack en C.W. Opzoomer. De laatste heeft eens gezegd dat Kerdijk was geschapen voor de publieke zaak: 'Hij is tot nuttig werk in het leven geboren, voor 's lands dienst als door de natuur bestemd.' Financieel onafhankelijk – zijn vader gaf hem toen hij ging studeren een blanco krediet bij een Utrechtse bank – kon de nerveuze kettingroker Kerdijk doen en laten wat hij wilde.

Na zijn studie werd hij schoolopziener. In deze periode schreef hij een biografische schets van Karl Marx, waarin hij een poging deed diens leer te weerleggen, al had hij daarvoor wel waardering. Maar het concept van de klassenstrijd stond lijnrecht tegenover Kerdijks idee van klassenverzoening.¹⁾ In 1881 werd hij directeur van de Rijkspostspaarbank, maar verruilde die functie al na een maand voor het secretariaat van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1881–1887). Daar heeft Kerdijk jarenlang samengewerkt met Quack, de voorzitter van het hoofdbestuur van de Maatschappij. De Maatschappij was voor Kerdijk de ideale werkomgeving. Als de Maatschappij niet had bestaan, had Kerdijk haar geschapen, schreef Quack. Hoewel Quack Kerdijk al als jonge student kende en enkele jaren dagelijks met hem heeft gewerkt, is hij nooit dik met hem geweest. Hij vond Kerdijk in de omgang lastig: extravert, luidruchtig en snel op zijn teentjes getrapt. 'Distinctie en elegante soberheid' waren hem totaal vreemd. Maar het was hem allemaal te vergeven, want 'hij meende het zóó goed, was van gemoed edel, wist ontzettend veel van de maatschappelijke vakken die hij beoefende, was enthousiast en werkte aanhoudend en snel.'

¹⁾ Marx herkende zich later niet in de schets. In een brief aan Domela Nieuwenhuis noemde hij de vrucht van Kerdijks studie 'luizebeten' en 'litterair gekef van een schoolinspecteur of *something of that sort*'. Slangen, 'Kerdijk'.

Quack had bij de honderdste verjaardag van de Maatschappij, in 1884, gezegd dat zij de tekenen des tijds niet meer verstond en de arbeiders uit het oog was verloren. Maar 'de vaart der democratie' was niet te stuiten en die beweging moest gevoed worden, met kennis en 'karakter', en begeleid. Dat was de taak van Kerdijk. Het tijdschrift dat Kerdijk ter ondersteuning van het nieuwe beleid voor ogen had, vond geen genade bij het Maatschappijbestuur. Dat had aanstoot genomen aan zijn redactionele commentaar in de eerste afleveringen van het *Sociaal Weekblad*, waarmee hij op 1 januari 1887 op eigen risico was begonnen en waarin hij zich, 'ruiterlijk, onbewimpeld' schreef Quack, had uitgesproken voor algemeen kiesrecht. Hij had geschreven wat hij met blad wilde bereiken: niets minder dan 'opwekken tot onderlinge aaneensluiting der maatschappelijk zwakkeren, opdat het onvermogen van den op eigen wieken drijvenden éénling wijke voor de macht der samenwerking bij het verdedigen en bevorderen van maatschappelijke belangen.' Belangrijk was daarbij dat werklieden 'een stem kregen in het kapittel van het staatsbestier, opdat die stem hun nooden en behoeften bloot legde, hun aanspraken op de gemeenschap doe komen tot hun recht.'²⁾ Dat ging vele Nutsbestuurders te ver. Kerdijk wist het blad vervolgens onder te brengen bij uitgever Tjeenk Willink. De keuze voor algemeen kiesrecht was een aanwijzing dat hij in radicale richting was opgeschoven. Hij had er aanvankelijk weinig voor gevoeld de arbeider kiesrecht te geven. Leerplicht en beter onderwijs waren in zijn ogen de sleutels tot de emancipatie van de arbeider. Toen zowel de leerplicht als een verbeterde wet op de kinderarbeid lang op zich lieten wachten, werd hij een medestrijder en allengs een *hard liner*: in 1901 was hij medeverantwoordelijk voor de scheuring in de liberale partij rond de kiesrecht kwestie. Teleurgesteld in 't Nut gaf Kerdijk in 1887 het secretariaat eraan. De weldadigheid van de oudere generatie bestuurders werkte niet meer, de arme werd er niet door geholpen. Hij was tot de overtuiging gekomen dat armoede een ongewenst nevenproduct was van de kapitalistische productiewijze en het was vanuit dat besef 'een rechtsplicht van het gemeen' om de zwakkere te helpen. Daar had de overheid een taak: door sociale hervorming moest de 'wanverhouding' tussen ondernemers en werklieden worden verbeterd. Een goed ontwikkelde arbeidende klasse was een voorwaarde, volksonderwijs de aangewezen weg. 'De groote menigte moet worden opgevoed om haar rijp te doen zijn voor de hervorming.'

²⁾ Kerdijk geciteerd bij Netscher, 'Mr. A. Kerdijk', 152.

Arnold Kerdijk (1846-1905)

Zijn verkiezing tot Tweede-Kamerlid in datzelfde jaar vergemakkelijkte het opstappen wel. Daar, in de kamer, was Kerdijk niet echt op zijn plek. Hij had er volgens eigen zeggen op dat moment, 41 jaar pas, niet meer de 'frissche kracht' voor. Hij zat altijd vroeg in zijn Kamerbankje de stukken te bestuderen, maar het eind van de dag haalde hij vaak niet, de debatten boeiden hem doorgaans maar matig. Veel heeft hij er niet tot stand kunnen brengen. Bij de

parlementaire behandeling van de Arbeidswet (1889) heeft hij tevergeefs geprobeerd bij amendement een verbod op de veldarbeid van jonge kinderen, met de mogelijkheid tot ontheffing, gedaan te krijgen. Het initiatiefwetsvoorstel voor een inkomstenbelasting dat hij samen met Goeman Borgesius had ingediend, haalde het in 1890 niet. De Leerplichtwet (1901) had Borgesius naar de Kamer gebracht. In de aanloop naar de behandeling van de wet was Kerdijk voorzitter van de commissie van rapporteurs geweest. Hij had de wet er verdedigd als 'een onmisbaar instrument omdat zonder haar de misdeelden niet kunnen komen tot datgene waarop zij aanspraak hebben als mensch en als lid der samenleving, ook in hun strijd ter verkrijging van het hun toekomende aandeel in de maatschappelijke voortbrenging.' Een benoeming als minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid in het Kabinet-Van Tienhoven (1891-1894) heeft hij geweigerd. Hij wilde eerst de uitbreiding van het kiesrecht regelen vóórdat andere hervormingen, zoals van de belasting, aan de orde kwamen, maar dat was voor formateur Van Tienhoven niet acceptabel. Gewaardeerd als politicus is Kerdijk bovenal door zijn parlementaire commissiewerk. Hij maakte deel uit van de enquêtecommissie van 1886 die de werking van de Kinderwet evalueerde. Van haar opvolgster, de Staatscommissie der Arbeidsenquête (Staatscommissie-Rochussen, 1890), waarin in een aantal afdelingen van de Arbeidsinspectie de arbeids-, gezondheids- en veiligheidssituatie, en de verhouding tussen werkgevers en arbeiders werden geëvalueerd, was hij de voorzitter van de derde afdeling.

Leerplicht als engagement

Leerplicht was Kerdijks engagement: hij publiceerde al een rapport over leerplicht toen hij nog schoolopziener was in het district Delft, in 1870. Leerplicht kon de arbeid van jonge kinderen tegengaan. Hij was jarenlang secretaris van de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van het Volksonderwijs (1874-1880) die streefde naar een openbare school voor alle gezindten en die op leerplicht aandrong, mede om de arbeid van jonge kinderen te kunnen tegengaan, en hij redigeerde het *Volksblad*, het orgaan van de vereniging.³⁾

Hij maakte in 1875 deel uit van de Nutscommissie die de werking van de wetten op het lager- en middelbaar onderwijs moest evalueren en waarin leerplicht voor kinderen van 6 tot 15 jaar werd voorgesteld. De Kinderwet voorzag weliswaar in onderwijs voor arbeiderskinderen tot het twaalfde jaar, maar controle op het schoolverzuim ontbrak. Leerplicht was op dat moment maatschappelijk gewenst

³⁾ Janse heeft gewezen op de rol van de Vereeniging als aanjaagster van de buitenparlementaire liberale beweging. Via de Vereeniging voor Volksonderwijs hoopten de sociaal-liberalen aansluiting te vinden bij de kiezers die zij op andere manieren niet wisten te bereiken. Janse, *De afschaffers*, 276-278.

maar politiek onhaalbaar: het was voor de confessionelen onbespreekbaar zolang de kans bestond dat ouders hun kinderen naar een niet-confessionele openbare school moesten sturen. De nieuwe schoolwet van 1878 kwam aan veel wensen van de commissie tegemoet, maar de leerplicht werd er niet in geregeld. Als getuige voor de Staatscommissie Arbeidsenquête heeft Kerdijk zijn standpunt herhaald. Het was volgens hem noodzakelijk om het toezicht op de naleving van de wet te verscherpen en de minimumleeftijd in de wet te verhogen. Hij had geconstateerd dat kinderen sinds er wetgeving was eerder van school gingen. Dat had te maken met het 'volksbegrip' dat met het opnemen van een minimumleeftijd (12 jaar) om te mogen werken ook het schoolgaan ophield. Hij pleitte voor een verhoging tot 14 jaar, want 'eene wet op den kinderarbeid is als het ware eene indirecte wet op den leerplicht', en voor een beperking van de arbeidsdag tot de kinderen 18 jaar waren. Alleen dan hadden zij nog de energie om 's avonds herhalingsonderwijs te volgen. Bij tussentijdse revisieopgingen van de Kinderwet heeft Kerdijk als beleids- en communicatieadviseur een rol gespeeld. Uit de rapporten van zijn inspecteurs kende schoolopziener Kerdijk de plaatselijke situatie op de scholen en hij kon het departement in 1878, desgevraagd, dan ook vertellen in welke arrondissementen het schoolverzuim groot was en waar de wet blijkbaar slecht werd gehandhaafd. Ook minister A.E.J. Modderman van Justitie (1882) heeft bij het schrijven van zijn – nooit tot openbare behandeling gekomen – wetsontwerp tot herziening van de Kinderwet van de inzichten van Kerdijk gebruik gemaakt. Kerdijk begeleidde het initiatief met artikelen in *Vragen des Tijds* en een brievenactie onder Kamerleden, drie dagen voor de indiening van het wetsontwerp.⁴⁾

Beschavende invloed

Zijn belangrijkste wapenfeiten liggen echter in het praktische beschavingswerk. Kerdijk werd propagandist voor de verbruikscoöperatie. Op het eerste coöperatieve congres in 1873 in Utrecht, dat georganiseerd was door het ANWV, had hij gloedvol gesproken over de verbruikscoöperatie en was hij gekozen als secretaris van de Commissie voor de Coöperatie. In die functie reisde 'de wakkere apostel der coöperatie', zoals hij werd genoemd, het land door om de coöperatie te

⁴⁾ Zijn betrokkenheid bij *Vragen des Tijds* heeft hem in 1879 een hoogleraarbenoeming gekost. Kerdijk was in beeld om Simon Vissering in Leiden op te volgen als hoogleraar in de economie en de statistiek. Hij had de steun van de faculteit en de curatoren. Kerdijk stond volgens hoogleraar Johan Buys bekend als 'een door en door wetenschappelijk man', maar minister Six negeerde de voordracht. Hij vond Kerdijk 'te rood' voor het ambt. Dat 'een enkel tintje van heterodoxie' al genoeg was om een benoeming te laten passeren, had Buys verbaasd, juist omdat er van de nieuwe richting die Kerdijk vertegenwoordigde een grote wervingskracht uitging voor studenten. Ook Borgesius was kandidaat geweest en om dezelfde reden gepasseerd. Van Maarseveen, *Briefwisseling*, I, 668–670; Taal, *Liberalen*, 33.

promoten. Hij stichtte in 1874 met zijn zwager Jacques van Marken de Delftsche Winkelvereniging. Voor 5 gld konden arbeiders aandeelhouder worden van de vereniging. Bij elke aankoop tegen gewone winkelprijzen kregen zij een blikken penning. Hoe meer penningen zij hadden, hoe groter hun aandeel was in de winst. Zij deelden dus in de winst naar rato van hun bestedingen.

Hij was redacteur van het blad *De coöperatie*, het tijdschrift van de Vereeniging voor volksbelang die de verbruikcoöperatie krachtig ondersteunde. Met onder anderen Borgesius en Pekelharing vormde hij het bestuur van de Vereeniging tot bevordering der Coöperatie in Nederland (1874), en hij hielp mee bij de oprichting van Coöperatieve Voorschotbanken. Maar ondanks zijn enthousiasme, zijn voorbeeldwerking⁵⁾ en zijn inzet kreeg ook hij de arbeiders niet echt warm voor de coöperatie. Door het 'trage volkskarakter dat zoo weinig tot doortastend handelen gezind is' en de invloed van 'heren' in de besturen van de coöperaties die de inzet fnuikten van de arbeiders zelf, zat er geen schot in de zaak en na enkele jaren hield Kerdijk, teleurgesteld, de coöperatie voor gezien.

Kerdijk was in 1883 een van de eersten die experimenteerde met de kinderuitzending naar vakantiekolonies. Hij nam twintig Amsterdamse kinderen enkele weken mee naar Austerlitz om aan te sterken. Het hele gezin ging mee: moeder, vier kinderen en het kindermisje. Arnold kwam in de weekenden. De kinderen volgden een strak dagprogramma, eigen tijd hadden ze nauwelijks. Dagelijks maakten zij lange wandelingen en deden zij hun werkjes: het maken van sierlijstjes om prentbriefkaarten. De Kerdijks leerden de kinderen en passant ook wat goede manieren, zoals dagelijks wassen, baden en tanden poetsen. Na de vakantie werd het 'beschavende' koloniewerk voortgezet. Mevrouw Kerdijk nodigde de meisjes elke week een avond bij zich thuis uit. Dan las zij voor en leerde hen naaien en breien. Als dank voor bewezen diensten is in 1907 het nieuwe koloniehuis in Egmond aan Zee naar Kerdijk vernoemd. Het initiatief leidde een jaar later in Amsterdam tot de oprichting van De Amsterdamse vereeniging voor gezondheids- en vacantiokolonies, die het werk op grotere schaal voortzette. Kort daarna kwamen ook in Groningen, Leeuwarden en Rotterdam dergelijke initiatieven tot stand. Van het bestuur van het in 1901 opgerichte Centraal Genootschap voor Kinderherstellings- en Vacantiokolonies was Kerdijk gewoon lid. In Den Haag stichtte hij een volkshuis, een vormingscentrum waar de arbeider cursussen kon volgen die hem konden helpen hoger op te komen, waar hij rechtshulp kon krijgen en gepaste ontspanning in de vorm van lees-, concert- en toneelavonden. Dergelijke volkshuizen waren geïnspireerd op het werk van

⁵⁾ Eringaard noemde in *De Amsterdammer* de oprichting van de coöperatieve bakkerij 'De Toekomst' (1897) en de coöperatieve drukkerij 'Trio' (1894), beide in Den Haag, waartoe Kerdijk de stoot gaf. In beide gevallen steunde hij mensen die na mislukte stakingen op straat waren komen te staan. Kerdijk hielp de drukkerij met orders en liet er drukwerk maken van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Eringaard, 'Kerdijk', 7; Buschman, *Geschiedenis*, 51; Schepel, *Kerdijk*, 249.

Arnold Toynbee (1852–1883), pionier van het buurtwerk. Deze docent economische geschiedenis in Oxford motiveerde zijn studenten om een poosje tussen de arbeiders te gaan wonen en er vrijwilligerswerk te doen om zo een beeld te krijgen van de dagelijkse leefomstandigheden van arbeiders. Dat zou hen helpen bij de ontwikkeling van hun sociale verantwoordelijkheden. Toynbee Hall in Londen East End was in 1884 het eerste buurtcentrum waar vrijwilligers zich inzetten voor buurtondersteuning en volksontwikkeling. Het volkshuis in de Rozenstraat in Amsterdam, gesticht door H       Mercier en gefinancierd door de weldoener P.W. Janssen, was in 1892 het eerste centrum voor volksontwikkeling in ons land. Het volkshuis in Den Haag (1895) was een initiatief van Kerdijk. Het pand op Prinsengracht 77 heeft hij uit eigen zak betaald.

De mede-oprichting van de Opleidingsinrichting voor sociale arbeid (1899), enkele jaren later: School voor Maatschappelijk Werk, in Amsterdam maakte Kerdijk een van de vroegste sociaalwerkpioniers. Hij had met H       Mercier de oprichtingsvergadering voorbereid, verzorgde enkele lessen, adviseerde de directie en toonde ‘bezielende kracht’. De school voorzag in de opleiding van sociaalwerkenden (andragoges) en was een logisch vervolg op de stichting van de volkshuizen, waar de goed opgeleide krachten ‘met rijpe kennis en ervaring’ aan de slag konden. Kerdijks dochter Agneta was een van de eerste studenten.

Vanuit een zelfde gedachte – verbetering van de maatschappelijke positie van arbeiders met voorbijzien aan partijbelangen – is in 1899 het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen opgericht, dat arbeidersverenigingen hielp met adviezen en juridische bijstand. Het bureau was een schepping van J.C. van Marken, J.C. Eringaard (Van Markens buitenechtelijke zoon en staffunctionaris in zijn bedrijf), de Hengelose fabrikant D.W. Stork en Kerdijk.

Gulle gever

Kerdijk was een warm mens en gul met geld. Degene die in ongelukkige omstandigheden een beroep op hem deed, stelde hij niet teleur. De ziekelijke Van Zinderen Bakker mocht op zijn kosten een paar maanden kuren in Amsterdam om van zijn benauwdheid af te komen. Kerdijk betaalde de behandeling in de Geneeskundige Pneumatische Inrichting van dr. Arntzenius aan de Amsteldijk in Amsterdam en regelde een woning voor het gezin dichtbij, in de Jan Steenstraat. Als afdelingsvoorzitter van de Staatscommissie van 1890 hoorde hij de verhalen aan van de getuigen die vertelden over de gevaarlijke en ongezonde werk-omstandigheden in de fabrieken en werkplaatsen. Begaan met het lot van de werkmans wiens holle kaken bewezen dat hij met zijn gezin op de rand van instorten stond, schonk hij regelmatig geld. Kwetsbaar was hij voor eigen leed. Zijn proefschrift over arbeidersverenigingen, waarvoor hij de hulp van Pekelharing

had gezocht, vernietigde hij om liefdesverdriet, zijn baan bij 't Nut gaf hij eraan omdat afdelingsbestuurders zijn plannen met het *Sociaal Weekblad*, dat hij als Nuts-orgaan had gedacht, dwarsboomden. In de verwijten naar zijn kant was sprake van anti-semitisme. Zijn gezondheid was slecht. Na een keelaandoening moest hij, de kettingroker, stoppen met roken, wat hem zwaar viel en hij leed aan depressies. Toen niet lang na elkaar zijn moeder én zijn vrouw overleden, stapte hij bij München in de Isar en verdronk.⁶⁾

⁶⁾ Het lichaam van Kerdijk zou nooit gevonden zijn als niet een vriend, de in Duitsland woonachtige Anton Berns, in de *Münchner Nachrichten* van 15 maart 1905 het bericht had gelezen van 'het lijk in de Isar' met de gedetailleerde beschrijving van de onbekende man, waarin Berns Kerdijk herkende, die al enkele dagen vermist werd. Schepel, *Kerdijk*, 284–285.

5.

Hendrik Goeman

Borgesius,

bevlogen

regelaar

Dokterszoon Hendrik Goeman Borgesius (1847–1917) studeerde theologie, daarna rechten te Groningen. Van 1868 tot 1869 was hij leraar staatswetenschappen aan de hbs in Sneek en in Arnhem. Werd in 1871, nog maar 24 jaar oud, hoofd-redacteur van het links-liberale Haagse dagblad *Het Vaderland*. Hij trouwde in 1869 met Johanna Cannegieter, dochter van een collega van zijn vader. Zij kregen vijf kinderen, één dochter en vier zoons.

Hendrik Goeman Borgesius was de regelaar, de fikser. Het is treffend – en eervol voor de betrokkene zelf – dat hij de belangrijke kwesties die hij, mede, vanaf de jaren zeventig aan de orde heeft gesteld, later als minister wettelijk heeft mogen regelen. Met de Leerplichtwet (1901), de Gezondheidswet (1901) en de Woningwet (1901) was de basis gelegd voor het socialezekerheidsstelsel in ons land en in de hier genoemde wetten heeft Borgesius de hand gehad. Zijn invloed op het regeerprogramma van het kabinet dat voor dat pakket sociale wetgeving verantwoordelijk was, was groot. De brief die Borgesius als beoogd minister van Binnenlandse Zaken aan formateur Pierson had geschreven en waarin hij een conceptprogramma had geformuleerd, werd de regeringsgrondslag van het Kabinet-Pierson-Goeman Borgesius (1897–1901), het 'kabinet van de sociale rechtvaardigheid'.

Eerder was het hem niet gelukt een initiatiefwetsvoorstel voor een inkomstenbelasting tot een goed einde te brengen. Hij noemde een betere verdeling van de lasten 'een dringende eisch des tijds'. Het wetsvoorstel, dat ook de handtekening droeg van Kerdijk, haalde het op twee stemmen na niet. Ook een ontwerp Armenwet heeft hij als minister niet kunnen verzilveren. Het zou de kroon op zijn werk zijn geweest. Hij was voorzitter geweest van de Nutscommissie die in 1895 het vernietigende rapport had opgesteld over de toestand van de armenzorg in ons land. De bestaande Armenwet van 1854 noemde de commissie 'een van de slechtste ter wereld'. Borgesius kreeg als minister de opdracht een nieuw wetsontwerp voor te bereiden. Het ontwerp, waarin voor het rijk een grotere invloed was gedacht door de aanstelling van inspecteurs en de subsidiëring van de gemeentelijke armenzorg, haalde de eindstreep echter niet door verzet van kerkelijke zijde.

Solidariteit

Borgesius was tegen het einde van de jaren tachtig de leider van de links-liberalen. Hij maakte volgens zijn biograaf Wartena de middenklasse bewust van de sociale kwestie en speelde bij de oplossing daarvan een hoofdrol. Hij riep op om solidariteit te tonen, en voorwaarden te scheppen voor de emancipatie van de arbeidersklasse. Hij deed dat in woorden, in de kolommen van *Het Vaderland* en de *Zutphensche Courant*, waarvan hij jarenlang redacteur en columnist was,

maar ook in daden. Hij zat ideële verenigingen voor als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Vereeniging voor Volksonderwijs, die voor leerplicht streed, de Volksbond tegen drankmisbruik; en de afdeling 's-Gravenhage van de Nederlandsche Vredesbond, sinds 1902: Algemeen Nederlandsche Bond 'Vrede door Recht', die de instelling van arbitragehoven wilde om conflicten tussen staten te regelen. Hij deed vanaf 1871 jarenlang het secretariaat van de Maatschappij tot Nut van de Javaan, dat de batig-slotpolitiek wilde afschaffen, en was hoofdredacteur van de tweewekelijkse krant van de Maatschappij, *Nederland en Java*.

Hendrik Goeman Borgesius (1847-1917)

Door zedelijke beginselen geleid

Te Velde waardeerde Borgesius als wegbereider van de democratische massasamenleving. Borgesius deed dat vanuit een liberale traditie: ruimte latend voor het individu en het particuliere initiatief, maar altijd met een appèl op gemeenschapsgevoel. In 1876 noemde hij in *Vragen des Tijds* het verdelingsvraagstuk al 'het groote probleem waarvoor de beschaafde wereld is geplaatst.' Als alle stoomkracht dienstbaar was gemaakt voor de productie, was het de taak van de overheid om die productie aan de gehele bevolking ten goede te laten komen. Want: 'Eenmaal zal ongetwijfeld een tijd aanbreken, waarin de toepassing van het recht op de economische betrekkingen zoo volmaakt zal zijn, dat er bij vooruitgang in de nijverheid voor geen enkele stand in de maatschappij meer sprake behoeft te wezen van nadeel.'

Onder dit denkbeeld lag een organische maatschappijvisie waarin individuen deel uitmaakten van een groter geheel. Als arbeiders stoffelijk, zedelijk en geestelijk vooruit gingen, zou de hele maatschappij daarvan de vruchten plukken, 'want de ontwikkeling van de mens staat gelijk met de ontwikkeling van de hele maatschappij.' Het nemen van sociale maatregelen was vanuit die visie een welbegrepen belang, dat de gehele samenleving, alle klassen, alle mensen, diende. Bescherming van zwakkeren was een staatstaak. 'Een economie zonder staat is een abstractie, die in werkelijkheid nergens voorkomt. Bij de productie, maar vooral bij de verdeling van rijkdommen, is de staat een zeer gewichtige, zo niet de allerge wichtigste factor, welk niet buiten rekening kon worden gehouden, zonder te verdwalen op het gebied van de ficties.'

Rationale zelfbeheersing en participatie waren de sleutels tot maatschappelijke vooruitgang, de coöperatie de ideale leerschool, waar staatsburgers konden worden gevormd. Door 'coöperatieve oefening' leerde volgens Te Velde de burger samenwerken, deed hij kennis op en raakte hij vertrouwd met burgerdeugden als matigheid en spaarzaamheid, voorwaarden voor emancipatie.

Nicolaas Pierson was in de jaren zestig één van de wegbereiders geweest van de coöperatie in ons land. Hij hield er lezingen over en schreef erover in *De Gids*. Hij noemde de coöperatie een voorbeeld van 'een evenwichtiger verdeling van de mogelijkheden om sociaal-economische macht uit te oefenen.' Hij stichtte in 1863 in Amsterdam met eigen kapitaal en geld van vermogende kennissen de eerste coöperatieve winkelvereniging. Ondanks de goede bedoelingen, de brochures en pamfletten die Pierson eraan waagde om het idee onder de aandacht te brengen, lieten de kopers het afweten en de vereniging liquideerde binnen enkele jaren. Belangstelling voor de coöperatie was er niettemin volop. Een *meeting* over de coöperatie in het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt in april 1866 was door wel tweehonderd personen bezocht, vooral door 'de bloem van sociaalvoelende staatshuishoudkundigen van de Vereeniging voor de Statistiek', niet door arbeiders.

De arbeider was er nog niet rijp voor, schreef Van den Abeelen, gedemoraliseerd als hij was door armoede en onverstandige filantropie, niet bij machte om zelf de middelen te vinden tot verbetering. Geduld hebben, matig leven en vlijtig sparen, dat moest de oplossing zijn, want arbeiders moesten zichzelf zien te redden. Sparen lukte de werkmans alleen als hij matig leefde en afzag van directe behoeftebevrediging. Hij moest spaarzaam zijn, zelfbeheersing tonen en 'weerstand tegen verleiding' leren, en om succesvol te zijn moest hij samenwerken en verantwoordelijkheid leren dragen. De coöperatie was in de ogen van sociaal-liberalen dan ook een vorm van 'deugdzaam kapitalisme'. De coöperatie-idee paste voorbeeldig in de sociaal-liberale gedachte dat kapitalistische loonarbeid de arbeider van de status van kapitaalbezitter had uitgesloten. De coöperatie bracht het kapitaalbezit weer binnen hun bereik.

Borgesius had al in 1872 in een brochure een lans gebroken voor de coöperatieve kredietvereniging volgens het systeem van de Duitse links-liberaal Schulze-Delitzsch. Zo'n vereniging verschafte mensen zonder eigen kapitaal onder gunstige voorwaarden de middelen om een eigen bedrijf te beginnen. Op die manier konden zij proberen een zelfstandig bestaan op te bouwen. Borgesius bracht de coöperatie-idee zelf in de praktijk. Met Samuel van Houten stichtte hij in de jaren zeventig in Den Haag een coöperatief sigarenfabriekje, dat overigens al na enkele maanden verliep. Met Kerdijk en Pekelharing maakte hij in 1874 deel uit van het bestuur van de Commissie ter bevordering der Coöperaties in Nederland.

Een andere vorm van zelfhulp was het kopen van een lijfrente. Wie een lijfrente kocht, spaarde voor de oude dag of voor slechte tijden – werkloosheid, invaliditeit, vroeg overlijden – en voorkwam dat hij afhankelijk werd van liefdadigheid of bedeling. Verzekeringsmaatschappijen prezen de levensverzekering aan als keuze voor onafhankelijkheid en een verantwoorde leefstijl: wie een verzekering nam, liet zien dat hij kon sparen en onmiddellijke behoeftebevrediging uitstelde voor zekerheid op de lange termijn. Borgesius was één van hen. In 1882 was hij directeur geworden van de Eerste Nederlandsche Verzekering-Maatschappij op het Leven tegen Invaliditeit en Ongelukken. In een bijdrage aan het *Bulletin* van de maatschappij had hij geschreven dat iemand die een levensverzekering had geen proletariër meer was. Hij had gespaard en met het gespaarde had hij voor de toekomst gezorgd en zijn werkkracht gekapitaliseerd.¹⁾

¹⁾ Naast de 'Eerste Nederlandsche' was Borgesius ook directeur van de 'Nieuwe Eerste Nederlandsche'. De maatschappijen zijn in 1911 gefuseerd en uiteindelijk in 1983 opgegaan in Aegon.

‘Om het welzijn van de natie’

Opgegroeid in een orthodox-protestants gezin, brak hij al op jonge leeftijd met het geloof, maar hij noemde een vrijzinnige geloofsopvatting een motief achter zijn maatschappelijke activiteiten en hij wist zich ‘door zedelijke beginselen geleid’. Deze grondhouding kwam naar boven in de strijd voor een drankwet, die hij als drankbestrijder en Volksbondvoorzitter met succes heeft gevoerd. Drinken vond hij een probleem van gezondheid en verstandig met geld omgaan, maar bovenal van zedelijkheid. Hij noemde de borrel eens ‘de vijand van de volkswelvaart’, verantwoordelijk voor het verlies van vele productieve krachten en de zedelijke achteruitgang van de natie. Een staat die wel de schatkist vulde met drankaccijnzen maar het drankmisbruik op zijn beloop liet, maakte zich schuldig aan ‘drankprostitutie’. Dure drankvergunningen moesten het aantal alcoholverkooppunten beperken. In de Drankwet van 1881 werd het zo geregeld. De verkoop van alcohol aan minderjarigen werd verboden en tegen openbare dronkenschap werd hard opgetreden. Met de Drankwet betrad de staat definitief het terrein van de zedelijkheid. Dudink noemde de Drankwet het begin van een nieuwe sociale politiek: het maakte de staat van ‘medeplachtige aan onzedelijkheid’ tot ‘bevorderaar van karakter’. Als karaktervorming de inzet was, was staatsingrijpen gerechtvaardigd. Het was Borgesius die in de discussies rond de Drankwet voor het eerst appelleerde aan deze nieuwe doctrine, die staatsinmenging toestond als de zedelijkheid of het welzijn van de natie in het geding was.

Als voorzitter van de Volksbond leidde hij in 1883 de onderzoekscommissie die moest nagaan of een drankasiel naar het voorbeeld van de Duitse sanatoria voor drankzuchtigen haalbaar was in ons land. De gespecialiseerde zorg door artsen en psychiaters moest een einde maken aan de onbevredigende opvang van drankzuchtigen in de rijksbedelaarsgestichten, waar weinig werd gewerkt aan hun herstel en aan hun zedelijke verheffing. De verwachting was dat in het drankasiel een kwart van de dronkaards kon genezen. Na jaren van fondsvorming kon in 1890 het sanatorium Hoog-Hullen in Drenthe worden geopend, dat als centrum voor verslavingszorg nog altijd bestaat.

Statistiek voor een nieuwe sociale politiek

Borgesius’ politieke carrière begon in 1877 – volgens Wijffes al in 1871 toen hij hoofdredacteur werd van *Het Vaderland* – en vanaf dat moment heeft hij alle hoeken van de Kamer gezien: hij zat er als parlementair verslaggever, Kamerlid, minister en vanaf 1913 als Kamervoorzitter. In 1886 werd hij vice-voorzitter van de parlementaire enquêtecommissie die onderzoek ging doen naar het functioneren

van de Arbeidswet (1874) en de Lager-onderwijswet (1878), na daartoe zelf het voorstel te hebben gedaan. De Kamersamenstelling, een economische crisis en het decor van sociale onrust bepaalden het tijdstip van de enquête. De onderzoeken van de commissie leidden definitief tot vestiging van de idee dat de overheid een rol te vervullen had op het gebied van de arbeidsomstandigheden en veiligheid. De rapportages leidden tot wetgeving. De Arbeidswet (1889) beperkte kinder- en vrouwenarbeid, een nieuwe Arbeidsinspectie (1890) moest toezien op naleving van de wet. Aanvullend volgde in 1895 de Veiligheidswet, die bepalingen bevatte over de veiligheid in bedrijven met meer dan tien werknemers. Zeker zo belangrijk was de aanbeveling van de commissie dat meer onderzoek nodig was omdat duidelijk was geworden dat statistische gegevens waarop een nieuwe sociale politiek moest worden gefundeerd nog vrijwel ontbraken.

Een dramatisch moment was dat tijdens zijn ministerschap zijn relatie met zijn oude compaan Kerdijk averij opliep. Borgesius heeft als minister steeds behoedzaam moeten opereren. Vanuit het kabinet kreeg hij de ruimte niet om vergaande voorstellen te doen. Om wetsvoorstellen succesvol door de Kamer te krijgen stemde hij wel tegen amendementen van fractiegenoten. Het kostte hem de steun van vele leden van de progressief-liberale – later: vrijzinnig-democratische – fractie in de Kamer, waarvan hij jarenlang de leider was. Kerdijk ontwikkelde zich daarentegen in radicaler richting: hij was in 1901 medeverantwoordelijk voor de harde opstelling van de vrijzinnig-democratische fractie in de Liberale Unie over het kiesrechtvraagstuk en één van de auteurs van het verkiezingsprogramma waarin de invoering van algemeen kiesrecht de hoogste prioriteit kreeg. Hij schuwde in Kamerdebatten de confrontatie met het kabinet niet. Het zorgde ervoor dat hij politiek tegenover Borgesius kwam te staan. Dat leidde tot een onherstelbare breuk in de Liberale Unie. Kerdijk sloot zich aan bij de nieuwe Vrijzinnig-Democratische Bond (1901), Borgesius bleef leider van de Kamerfractie van de Liberale Unie. In 1902 werd hij voorzitter van het hoofdbestuur. Als formateur vormde hij in 1905 het vrijzinnige minderheidskabinet-De Meester (1905-1908). De laatste jaren in de Kamer was hij Kamervoorzitter.

6.

Rindert van

Zinderen Bakker,

getuigende

propagandist

Rindert van Zinderen Bakker (1845–1927) kwam uit een gezin van twaalf kinderen. Zijn vader was kramer, zijn moeder naaister. Als kind heeft hij grote armoede gekend. Er zijn perioden geweest dat het gezin wekenlang paardenbonen at die glommen van het verschimmelde vet. De deur van de kelder, waar de bonen lagen te weken, moest 's nachts op slot om te voorkomen dat de kinderen de bonen zouden eten. Zijn eerste baantje, bij de grutter in het dorp, kreeg hij toen hij 11 jaar was. Later verdiende hij zijn brood als timmerman en aannemer. Hij trouwde in 1869 met Ibeltje Meinsma. Uit dit huwelijk zijn negen kinderen geboren.¹⁾

Bakker kwam in zijn woonplaats Kortezaag al op jonge leeftijd onder invloed van de ideeën van Domela Nieuwenhuis en werd een getuigende propagandist voor het socialisme. Hij was er al vroeg van overtuigd dat de samenleving moest veranderen en in 1871 was hij betrokken bij de oprichting van Door Eendracht Verbetering, een afdeling van de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging. De afdeling organiseerde enkele coöperatieve experimenten in de buurt van Gorredijk (onder andere aardappelverbouw, een klompenmakerij) en zette een eigen ziekenfonds en een spaar- en voorschotbank op, maar zonder blijvend resultaat.

Hij organiseerde in 1871 de Friese arbeiders in Door Eendracht Verbetering, een afdeling van de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging. Enkele jaren later sluit de afdeling zich aan bij het (gematigde) ANWV. In 1883 besloot hij de afdeling onder te brengen bij de Sociaal-Democratische Bond. Toen was de vaan van het socialisme ook op Frieslands bodem geplant, schreef Domela Nieuwenhuis. Hij kwam de aansluiting ter plaatse opluisteren met een presentatie die als motto had: 'zonder socialisme geen redding.' Bakker committeerde zich volledig aan Nieuwenhuis. Toen deze in 1886 was veroordeeld wegens majesteitsschennis, schreef Van Zinderen Bakker het anti-orangistische toneelstuk *Veroordeeld*, dat met succes in Amsterdam, Brussel en Gent is opgevoerd. Meer dan kwajongenswerk was het toen hij op de verjaardag van Willem III in 1887 met een knecht een rode vlag plantte op de kerktoeren van Gorredijk. Het was een statement, gericht tegen de 'doodswijgerskliek', de zaaleigenaren die het Domela-aanhangers zo lastig maakten om te vergaderen, en de pers. Door het slechte weer – het stormde en het sneeuwde in die dagen – durfde niemand het dak op om de vlag eraf te halen, die er dan ook dagen is blijven hangen. De minister van Oorlog noemde Gorredijk

¹⁾ Bij de geboorte van zijn zevende kind, in 1884, liet hij in een advertentie in *Recht voor Allen* weten: 'In weerwil van nauwkeurige toepassing der voorbehoedmiddelen beviel heden mijn vrouw van het zevende kind'. De Roos, *Pioniers*, 21.

in 1888 'eene plaats, waar de socialistische denkbeelden vrij algemeen ingang vonden', en hij vond inkwartiering van militairen er noodzakelijk.²⁾

Bakker hielp met het verspreiden van *Recht voor Allen*, het orgaan van de SDB, door straatcolportage. In de jaren tachtig was hij een actieve socialistische agitator in de venen van de Friese Zuidoosthoek. Na afloop van de grote veenstaking in 1890 in Nij Beets, waar Bakker vanaf de schouders van een paar potige kerels een stakende menigte had toegesproken, werd hij door handlangers van de veenbazen, half-dronken stakingsbrekers, mannen met knuppels, achterna gezeten. Hij wist een gevreesd pak slaag te voorkomen door in het Koningsdiep te springen.

Hij had in Nij Beets gestaan te midden van ongeveer 1 500 stakers.

Domela Nieuwenhuis had er ook gesproken en schetste in zijn memoires de omstandigheden: een groot plein voor een herberg, met tegenover zich 100 man infanterie met geladen geweren, op de hoeken van het plein twee marechaussees te paard en achter zich nog eens tien veldwachters, allen met geladen karabijnen. De staking was overigens op niets uitgelopen, het verzet tegen de gedwongen winkelnering in de venen werd wel gehonoreerd. Nog datzelfde jaar begon de Enquêtecommissie Veenderijen een onderzoek naar de woon-, werk- en leef-omstandigheden in de venen. Bakker was één van de getuigen. Hij schetste de bittere armoede in de venen, de grote werkloosheid, de slechte winters die met bedelen, stropen en kleine diefstallen – het verbaasde hem dat er niet veel meer werd gestolen – werden doorgebracht, en rapporteerde over de weigering van de diaconieën en armbesturen om de allerarmsten te helpen. Met soms rampzalige gevolgen: de afgelopen winter was in Wynjeterp een ondervoede man in een kruiwagen op de stoep van het armbestuur afgezet. Zonder te zijn geholpen, was de man voor de deur van de armvoogdij dood gevonden. Een daghuurder die bij hem in de straat woonde, vader van vijf kinderen, had zich uit pure armoede opgehangen.

²⁾ Bakker en De Rot zorgden in 1894 voor opschudding toen zij op een vergadering in Den Haag weigerden op te staan toen een toast werd uitgebracht op het staatshoofd. Zij hadden het volgens een verslaggever nodig gevonden 'een bewijs van socialistischen tact en goede manieren te geven, door niet op te staan en zich bij den heildronk op H.M. uitgebracht niet aan te sluiten.' Een van de twee zou hebben gesproken over de 'uitzuigingen, door kapitalisten in practijk gebracht'. Minister Tak van Poortvliet had de bijeenkomst gered door de lof te spreken van hare koninklijke hoogheid. Verslag in *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* van 13 februari 1894.

Rindert van Zinderen Bakker (1845-1927)

‘Honger bij de armen, schrik onder de heren’

Hongerige, werkloze Friese arbeiders eisten brood en werk en roerden zich op straat en op de stoep van de armvoogdij. Er werden bedreigingen geuit, bij schermutselingen sneuvelden enkele ruiten. Het leger greep in, de oproermakers werden gearresteerd. Er volgden zware vonnissen voor lichte vergrijpen: 15 maanden celstraf voor het uitschelden van een kerkvoogd, 12 maanden voor het doorbreken van een cordon soldaten. De rechter had een voorbeeld willen stellen. Hij wilde dat de arbeiders niet moesten denken dat door geweld misstanden konden worden opgeheven, of dat de heilstaat, die hen werd voorgespiegeld, met geweld te bereiken was. Verbetering was slechts mogelijk langs de weg van geleidelijkheid. Wibaut plaatste een oproep in het *Sociaal Weekblad* om geld in te zamelen voor de gedupeerde gezinnen. Een uitvoerend comité onder leiding van Pekelharing – hij zou zich op last van minister Tak van Poortvliet weldra terugtrekken –, Wibaut, Pieter Tak (secretaris-penningmeester), en Rindert inden de giften en zorgden voor de besteding van

de gelden. Omdat er gul gegeven werd, lukte het om de gezinnen gedurende de gevangenschap van de kostwinners te ondersteunen.³⁾

Het lidmaatschap van het comité leverde wel een bonus op. Bakker mocht in 1896 met Wibaut en Tak mee naar het arbeiderscongres in Londen. De laatsten betaalden de reis- en verblijfkosten. Bakker deed verslag van het congres in het *Friesch Volksblad*. Hij had zich er best vermaakt, maar had er al met al weinig opgestoken. Hij had vurige sprekers maar weinig eensgezindheid gezien, geen nieuwe denkbeelden gehoord. Hij was er niettemin gesterkt in zijn overtuiging dat niet mooie praatjes ('mij dunkt, de werkelijke arbeiders zullen eindelijk wel eens bang worden van al die wissels, betaalbaar over 2000 jaar!'), maar praktische handreikingen de arme brood, de werkloze werk en de onkundige voorlichting moesten geven. Meer waardering had hij gehad voor de sfeer, voor 'de energieke koppen' in de zaal en voor de excursie in Crystal Palace. Alleen de zouteloze schotels van de Engelse keuken waren hem tegengevallen.

Bakker redt begroting

Als gemeenteraadslid en wethouder van Opsterland heeft hij weinig voor elkaar gekregen. Hij stond bekend om zijn opgewonden karakter, zijn 'onbesuisde redevoeringen' en zijn slechte dossierkennis. Spraakmakend was zijn actie in de jaren negentig, toen hij een bedrag van 40 duizend gulden Rijkssubsidie op de gemeentebegroting had gezet om deze sluitend te krijgen en Gedeputeerde Staten de begroting afkeurde. De gemoederen liepen hoog op. Bakker zette de raadsleden aan om ontslag te nemen, een regeringscommissaris moest in Opsterland waarnemen. Bakker stond aan het hoofd van een delegatie die in Den Haag de zaak ging bespreken. Hij kwam terug met meer subsidie dan het gewraakte bedrag dat op de begroting had gestaan.

Statistiek van arbeidersverenigingen

In de CCS maakte Bakker als eerste gebruik van het recht van initiatief en stelde een enquête voor naar de omvang en oorzaken van de werkloosheid. Zijn voorstel is aangepast tot een onderzoek naar het verenigingsleven onder arbeiders en een arbeidersinkomensstatistiek. De 'Statistiek der arbeidersverenigingen' verscheen in 1894 als deel 1 in de zevendelige serie *Bijdragen tot de Statistiek*

³⁾ Dr. Alphons Ariëns, priester en grondlegger van de katholieke arbeidersbeweging, doneerde ook, maar wenste vermeld te zien dat hij dat niet deed 'in de zin van een protest' maar uit piëteit met de getroffen gezinnen. Wibaut, *Levensbouw*, 86-91.

van Nederland. Ondanks de onvolledigheid van de opgaven heeft de commissie ruim twaalfhonderd verenigingen kunnen tellen, waaronder 411 algemene verenigingen (zelfstandige verenigingen en afdelingen van algemene bonden als het ANWV, Patrimonium en de Nederlandschen Roomsche Katholieke Volksbond) en 226 vakverenigingen. Onder deze laatste verenigingen heeft de commissie twee jaar later het onderzoek voortgezet.

Het besluit om onderzoek te doen naar het verenigingsleven onder arbeiders was om twee redenen genomen. Zo'n onderzoek was in de eerste plaats van strategisch belang: de commissie hoopte er goede contacten aan over te houden met de arbeidersverenigingen die bij de verzameling van statistieken in de toekomst van grote waarde konden zijn. Los daarvan was een enquête naar de gemeenschapszin onder arbeiders belangrijk genoeg voor een eerste eigen, zelfstandig onderzoek en een lang gekoesterde wens. Het onderzoek gaf de commissie de kans zich te profileren 'op het ten onzent nog nagenoeg niet betreden terrein der sociale statistiek' waartoe, schreef zij in haar inleiding op de publicatie, 'een deel, en wel een niet onbelangrijk deel van hare werkzaamheid zich zou moeten bewegen.'⁴⁾ De loonstatistiek is in 1896 als een zelfstandig onderzoek gestart.⁴⁾

Landontginning

Bakker ontwikkelde zich tot bovenal een praktische socialist. Hij raakte ervan overtuigd dat de maatschappij niet was te veranderen met 'revolutiegezwets noch met parlamentsredevoeringen'. Hij had meer vertrouwen in reële oplossingen van het verdelingsvraagstuk, zoals door nationalisatie van grond. Nadat al halverwege de jaren zeventig de klad was gekomen in de veenderijen, waren de grond-eigenaren weggetrokken. Zij lieten de grond braak liggen om er te kunnen jagen, terwijl met het droogleggen van de veenplassen veel werk gemoeid was en arbeiders op de ontgonnen grond een bedrijfje konden beginnen.

Bakker kende de bittere leefomstandigheden van de bevolking in de Friese venen goed. De werkloosheid was enorm: bijna een kwart van de gemeentebegroting van Opsterland bijvoorbeeld werd aan de armen besteed. De Staatscommissie Veenderijen (1891) had de situatie in de Friese venen onderzocht en onder de aandacht gebracht. In 1892 heeft Ph. Falkenburg in vier artikelen in het *Sociaal Weekblad* de bevindingen van de commissie uitvoerig en inktzwart geschetst: er was veel werkloosheid, grote armoede, de bevolking was ondervoed, woningen

⁴⁾ 'Overzicht van de loonen en den arbeidsduur bij Rijkswerken in 1894.' ('s-Gravenhage 1896)

waren zwijnenhokken en als er niet snel hulp kwam dreigde 'ons Friesland ons Ierland' te worden, schreef Falkenburg.⁵¹

Bakker was betrokken bij werkvoorzieningprojecten, als hoofdopzichter van de ontginningswerken in de Friese zuidoosthoek, later als directeur van de Maatschappij tot Landontginning in Den Haag. De landontginningprojecten in Friesland leidde hij voor de P.W. Janssen's Friesche Stichting. Indirect verantwoordelijk voor deze carrière-stap was Arnold Kerdijk, met wie Bakker regelmatig contact had. Hij had last van benauwdheidsaanvallen, waarvoor hij morfine-injecties kreeg. Kerdijk beval hem een behandeling aan in de Pneumatische Inrichting voor lijders aan de luchtwegen in Amsterdam. In de kliniek stuurde Kerdijk Willie Janssen op hem af, een kennis uit het Amsterdamse volkshuis. Deze polste Bakker over samenwerking. Janssen wist al dat er in gereformeerde kring gedacht werd aan landontginning in Schoterland in het kader van werkverschaffing. Hij had er kort daarvoor over gelezen in het Neerbosch-orgaan *Het Oosten*, waarin om investeerders werd gevraagd en goede ideeën. Willies vader, de schatrijke ex-directeur van de Deli-Maatschappij P.W. Janssen, wilde wel investeren in de landontginning in Friesland, Bakker, die bestuurslid was van de Provinciale bond voor werkverschaffing, wilde wel meedoen. Hij stelde wel als voorwaarden dat de arbeiders een behoorlijke daghuur zouden krijgen en dat alleen arbeiders zouden worden aangenomen die hun kinderen naar school stuurden. Janssen schonk daarop 30 duizend gld. voor de aankoop van 30 ha. grond en de bouw van vijftien woningen. In radicale kring werden hem zijn contacten met 'rijke bourgeoisie' als Janssen met hun 'gehuichelde belangstelling voor sociaal werk' kwalijk genomen. Het leidde tot een breuk met de partij, de SDAP, en tot vijandigheid met een aantal voormalige strijdmakkers die zijn gematigder opstelling beschouwden als verraad aan de partij en aan de beginselen. Zijn oude kompaan Vitus Bruinsma verweet hem zijn 'gruwelijke pedanterie, die tot het toppunt is gestegen sinds hij door eenige heeren over het paard getild is. Nu is wezenlijk met den man, die niet eens de gewone eerlijkheid en oprechtheid meer bezit, voor ons niets aan te vangen.' Iets van die animositeit stak de kop op toen Bakkers arbeidsstatistiek moest worden gemaakt en de CCS daar de medewerking van de bestaande verenigingen voor nodig had. Het bestuur van de SDB weigerde pertinent mee te doen. De officiële lezing was de houding van de regering tegenover de bond. Die had geweigerd de statuten goed te keuren omdat in de publicaties van de bond werd opgeroepen tot 'het plegen van handelingen, die met eene vreedzame uitoefening

⁵¹ Falkenburg geciteerd in Siewert, *Representatie*, 50–53. Dr. Philip Falkenburg was op dat moment directeur van het Gemeentelijk Bureau voor de Statistiek te Amsterdam. Hij was een actief lid van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek en deed in haar opdracht een onderzoek naar de armenzorg in ons land. Het rapport 'Armenzorg in Amsterdam en Rotterdam', verscheen in de serie *Bijdragen van het Statistisch Instituut*. Falkenburg was in 1908 de opvolger van Nicolaas Pierson in de CCS. Van der Bie, *De Centrale Commissie*, 131.

van de bij de grondwet en andere wetten gewaarborgde rechten niet verenigbaar zijn', zoals staken. Met een regeringscommissie wilde de bond niet samenwerken. Wat zwaarder woog was de vrees dat de gegevens zouden worden misbruikt voor de 'ketterjacht' tegen partijgenoten. Het socialistische Nationaal Arbeids-Secretariaat werkte vanaf het begin wel loyaal mee met de CCS-onderzoeken. De vakcentrale was overtuigd van het belang van een goede sociale statistiek en enquêteerde de eigen achterban over werkloosheid en stakingen. Het bestuur van het protestants-christelijke Nederlandsch Werkliedenverbond 'Patrimonium' weigerde aanvankelijk inlichtingen te verstrekken omdat haar voorzitter, Klaas Kater, voor de CCS was gepasseerd voor de socialist Bakker.⁶⁾ Later verleende Patrimonium alsnog haar medewerking. Op latere leeftijd ging Bakker in Bussum wonen, dicht bij zijn zoon, die een timmerbedrijf had. Hij was al bijna 80 jaar toen hij terugkeerde naar Kortezwaag, waar hij constateerde dat de oude bitterheden waren verdwenen: Domela Nieuwenhuis en Troelstra zochten weer contact en de oude kameraderie werd hersteld.⁷⁾

Opstandige arbeider-dichter

Van Zinderen Bakker is publicitair erg actief geweest, in kranten en tijdschriften als het *Sociaal Weekblad* en in de christen-socialistische *Blijde Wereld*. Hij schreef gedichten, socialistische verzen en toneelstukken. Ergens tussen 1870 en 1880 schreef hij: 'Ik ben een rebel. 'k Veracht in 't hart/Hen, die voor Mammonkruipen .../ Die zich ontmannen voor het geld!/Ja, ik verfoei hun gluipen, / Hun vleien om een stukje brood./Ik ben rebel. Ik vrees geen dood.' Gerrit Komrij wijdde in zijn *Papieren tijgers* enkele pagina's aan de verhalende poëzie van de 'opstandige arbeider-

⁶⁾ De onvrede zat diep. *Recht voor Allen* had het mislukken van de grote staking in Nij Beets het Patrimonium verweten: 'wat sabel, karabijn, huurlingen en paarden niet vermocht, de honger zelfs niet kon doen, dat deden verdachtmaking en Patrimonium.' Ontzet was Kater geweest over de wat hij noemde 'opzettelijke achteruitgang van Patrimonium', die grievend was voor de christen-werklieden in Nederland. Op 5 november 1892 schreef hij een bitter commentaar in *Patrimonium* waarin hij opriep tot non-coöperatie: 'Wij moeten dergelijke commissiën niet meer ter wille zijn dan wij wettelijk zijn verplicht. Er moet dus een houding van lijdelijk verzet door ons tegenover die Commissie aangenomen worden, zelfs al zou men ons willen vangen, door mannen, die onze onverdeelde sympathie hebben, als Prof. Fabius en de heer J. van 't Lindenhout, die men dan bij ons om inlichtingen zou zenden. Eerst als men ons bij de wet ertoe verplicht, ofschoon wij ons niet te spoedig moeten laten opdringen dat dit kan, dan eerst en niet eer en niet meer, moeten wij antwoorden.' Toen er een half jaar later inderdaad een verzoek om inlichtingen lag, schreef Patrimonium: 'Wij vreezen niet zonder reden dat waar reeds bij de samenstelling der Commissie zulk een eenzijdigheid heeft geheerscht er voor de door ons genoemde bezwaren alleszins grond bestaat.' Bymholt, *Geschiedenis*, 627; Hagoort, *Gedenkboek*, 106-107.

⁷⁾ Bakker opende het gedenkboek dat Domela Nieuwenhuis kreeg bij zijn zeventigste verjaardag met het artikel 'F. Domela Nieuwenhuis. Zijn eerste optreden in de wouddorpen van Friesland', *Gedenkboek*, 2-18. Bakker schreef dat Nieuwenhuis voor hem was geweest 'wat Jezus van Nazareth moet zijn geweest voor de eerste christenen, namelijk een mensch van vleesch en bloed weliswaar, maar met een stralenkrans van hooge en reine ideeën om het hoofd.' T.a.p., 12. Van Troelstra kreeg hij, de 'oude vriend en medestrijder', op zijn tachtigste verjaardag een grote Drachtster koek om hem te laten proeven dat het leven zoeter was geworden. Van Zinderen Bakker, *Notities*, 106.

dichter' Van Zinderen Bakker, die de jonkheer en de priester het masker van hun liefdadige aangezicht aftrok en de mensen hun christelijke Medusahoofd toonde, 'grimmig en zieldoorsnerpend'.

De proletarische strijd voerde hij ook met het lied. Voorbeelden van liederenbundels zijn *Liederen voor het volk* (Den Haag 1886), *Socialistische liederen en gedichten* (Lemmer 1893), *Oud en Nieuw. Een tuiltje verzen* (Naarden 1914), waarvan de opbrengst bestemd was voor de opvang van Belgische vluchtelingen, en *Koarn en Tsjef. Ferzen* (Leeuwarden 1923). Onderstaand strijdlied *De wapens neêr*, waarvan hier het eerste en laatste couplet én het refrein zijn opgenomen, schreef Bakker omstreeks 1890. Het is veel gezongen en verscheen in 1975 nog in *De stem van je hart. Socialistische liederenbundel*, een gelegenheidsuitgave van de VARA. Jaap van de Merwe nam het lied op in de bundel *Gij zijt kanalie, heeft men ons verweten!* en schreef een korte biografische schets.

De wapens neêr

Broeders, laat ons de kazerne sloopen
En op haar ge-effenden grond
Ons zaaien weer in vreugdig hopen
Op oogst, op een blijderen stond.
De wreede wap'nen neergesmeten
D' Uniform rukt u van 't lijf
En al-om weergalme 't van de kreten:
Komt, Broeders, staakt dit moordbedrijf!

Refrein:

De wapens neer! Voortaan, soldaten,
't Kruit ten prooi aan den wind gelaten!
Het helsch kanon ontbrand' niet meer!
Geen valsche roem en eer voor soldaten!
Breekt de zwaarden over de knieën
En regimenten: Gaat uiteen.
Breekt de zwaarden over de knieën
En regimenten: Gaat uiteen.

Met wat recht dwingt men ons te leeren
Die vloekbare kunst van het staal?
Zullen wij dan eeuwig blijven eeren
Dat menschen-onteerend schandaal?
Neen, neen, niet langer mag m' ons leiden
Naar de slachtplaats, als het vee.
Wil men ons tot oorlogshelden wijden –
Wij zijn soldaten van de vreê!

7.

Johannes van

't Lindenhout,

spil in protestants

netwerk

Johannes (1836–1918) was directeur van een kolossaal wees- en kinderkuis in Neerbosch bij Nijmegen. Hij is geboren in Herveld als zoon van een timmerman, opgegroeid in Beuningen. Hij trouwde in 1860 met zijn achternicht Hendrina Sipman, in Hemmen, de standplaats van de predikant O.G. Heldring, zijn geestelijk vader, die het huwelijk kerkelijk inzegende. Zij kregen vijf kinderen, drie meisjes, twee jongens, van wie Jacob (1864) mededirecteur werd.

Colporteren met de Bijbel

Van 't Lindenhout was op jonge leeftijd een ziekelijk, teruggetrokken joch. Hij verzuimde vaak van school, de haan van het boerenerv was in die tijd zijn trouwste kameraad. Leergierig was hij zeker: hij leende boeken van de dorpsdokter en van de plaatselijke predikant, en hij begon zich intellectueel te ontwikkelen. Hij werd door het geloof geraakt tijdens een gebed in een hevig onweer. Met 'een jeugdig gevoel van heilige geestdrift' trok hij door het land als Bijbelcolporteur en reizend evangelist. De Bijbelcolportagereizen moest hij door een zwakke gezondheid opgeven. Aansluitend begon hij in schuren en koeienstallen met Bijbellezingen. Met succes: 'vloekers veranderden in bidders en spotters werden aan de voeten van den Heere Jezus gebracht.' Op voorspraak van de Réveilvoorman Abraham Capadose was hij evangelist geworden van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging (NEPV), tot hij een collega ontmoette die zich in zijn prediking en wandel niet naar het Woord van God richtte en ontslag nam. Tijdens zijn colportagereizen werd hij geraakt door het lot van de bestede kinderen in de hutten op de heidevelden van de Betuwe. Voor hen wilde hij wat doen. Die gelofte verzilverde hij in 1863. Een vriend schonk een verwaarloosd, leegstaand pand in de Brouwerstraat in Nijmegen met twintig kamers, waar de ratten bezit van hadden genomen. Van 't Lindenhout trok erin met zijn kersverse vrouw en richtte er een evangelisatiehuis en een weeshuis in. Het huis was spoedig te klein. Met gelden van derden die ongevraagd, maar met een ijzeren regelmaat, overal vandaan kwamen – 'Ziet Lezers! Dat zijn teekenen, dat er eene Voorzienigheid is, en dat God een Vader is der weezen', schreef F.W. Smits Pzn. in 1886 in een retrospectief in de *Geldersche Volksalmanak* – werd een nieuw weeshuis met vele annexen neergezet in Neerbosch, bij Nijmegen. In de eigen werkplaatsen leerden de jongens een vak – ze werden timmerman, meubelmaker, drukker, binder –, meisjes werden opgeleid tot dienstbode. Voor de kerkgang, die aanvankelijk plaats vond in een geïmproviseerd zaaltje in een van de huizen, bouwden de weesjongens onder leiding van de meestertimmerman in 1882 een kapel met een orgel en een torenspits. Buiten het terrein van het weeshuis kwamen de kinderen nooit. Met moestuinen, een boerderij, een bakkerij, kleermakerij en schoenmakerij was het 'kinderdorp' zelfvoorzienend. De kinderen gingen er naar school en kregen er hun vakopleiding.

Johannes van 't Lindenhout (1836-1918)

Het eigen levensonderhoud en dat van de kinderen kwam uit kostgelden, giften¹⁾ en schenkingen, die dankzij een uitgekiende *public relations* zeer ruim vloeiden, uit de zeer winstgevende drukkerij die produceerde voor de omvangrijke protestants-christelijke leesmarkt, en uit de zanguitvoeringen die hij met zijn kinderen verzorgde, overal in het land. Een bron van inkomsten waren de boeken van eigen hand. Van 't Lindenhout schreef, om te laten zien 'wat de Heere God in Zijne groote genade boven bidden en denken geeft, wat wij in eenvoudigheid van Hem vragen.' Als bijlage bij zijn levensherinneringen, die hij in 1888 publiceerde, zat een lijst van zijn publicaties, die op dat moment al elf titels telden. Het waren boeken met verhalen die van de hulpe Gods getuigden, over de geloofsworstelingen van eenvoudige streekgenoten; gepaste verhalen om de lange winteravonden door te brengen. Na haar dood publiceerde hij zelfs een 148 pagina's tellend *In memoriam* van zijn vrouw.

Naast boeken van eigen hand bracht Van 't Lindenhout tijdschriften op de markt als *Oud en Nieuw. Tijdschrift voor Neerlands jeugd*; *Te Huis. Geïllustreerd tijdschrift voor het volk*; *De Vriend des Huizes. Tijdschrift voor het huisgezin*; *De buurman. Geïllustreerd weekblad voor stad en land*, *De Zendingbus. Geïllustreerd maandblad gewijd aan de belangen der in- en uitwendige zending*, en het *Neerbosch' Zondagsblad. De Kleine Courant*, voorheen: het *Nieuws van het oorlogstoneel*, verscheen tweemaal per week. Het tijdschrift *Het Oosten* verscheen in een oplage van 20 duizend, de *Neerbosch Scheurkalender* ging in oplagen van 20 tot 25 duizend de deur uit, van de *Weezenalmanak* werden jaarlijks 40 duizend exemplaren gedrukt. Van 't Lindenhout was met zijn uitgeverij/drukkerij een grote speler op de markt voor zondagschoolboekjes. Op die markt haalde de drukkerij van P.J. Milborn, in 1870 overgekomen uit Middelburg en op het terrein het dorp gehuisvest, met de zondagschooluitgaven oplagen van 67 duizend exemplaren. Er verschenen zangboekjes voor school en huis, zangbundels voor verenigingen en de eigen *Neerbosch' Zangen*²⁾, en voor de Indische markt, waar Van 't Lindenhout in het zendingswerk actief was, drukte Milborn een *Maleisisch Nieuw-Testament*. Onberispelijk noemde zijn necrograaf P.H. Muller ooit zijn gedrag, maar dat was vooral post-collegiale prijzing.³⁾ Van 't Lindenhout hield niet van katholieken en niet van joden. 'Hij had een sterke afkeer van de roomsen in 't algemeen en van hun pastoors in het bijzonder omdat hij de eerste beschouwde als verleiden en de

¹⁾ Van 't Lindenhout putte dankbaar uit nooit opdrogende gereformeerde bronnen. De diepgelovige jonkvrouwe Helena van der Burch van Spieringshoek uit Nijkerk had het zo geregeld om op de dag van haar begrafenis, 4 maart 1873 te Velp, haar 'onbekrompen weldadigheidszin' nog te delen met de lezers van de *Nijkerksche Courant*, die uit het blad konden vernemen wie er allemaal wat hadden geërfd. Enkele tienduizenden guldens had ze gelegateerd, aan zendingsverenigingen, diaconieën, ouden-van-dagen-huizen en de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. Het 'gesticht van den heer Van 't Lindenhout bij Nijmegen' had ze bedacht met 2 duizend gulden. Die gingen in Neerbosch zo in de keukenla, want met een boekhouding werkte Van 't Lindenhout niet. Van der Bie, *Beschavingsgeschiedenissen*, 179.

²⁾ De *Neerbosch Zangen* werden zelfs in Zuid-Afrika gezongen. Plessis, *Korte schetsen*, 116.

³⁾ Muller was van 1929 tot 1936 medewerker van het tijdschrift *De vriend des huizes*.

laatst en als de bewuste bedriegers van het onmondige volk.⁴⁾ Uitingen van anti-semitisme blijken uit artikelen in *De vriend des huizes*.⁵⁾

Organisator en fondsenwerver

Van 't Lindenhout was een spil in een groot protestants-christelijk netwerk. Op zijn colportagereizen en als trekkend evangelist had hij ds. Ottho Heldring (predikant en welzijnswerker), dr. Abraham Capadose (Réveilvoorman en fel bestrijder van de koepokinenting), dr. Anthony Brummelkamp (Afscheidingsvoorman) en ds. Huibert Buddingh (Afscheidingspredikant) leren kennen. Hij was verknoot met het protestantse zendingswerk. Vanaf de jaren zestig was hij bestuurslid van de Vereeniging Christelijk Nationaal Zendingsfeest. De zendingsfeesten die de Vereeniging organiseerde moesten helpen de groepsidentiteit van orthodoxe protestanten te vormen. De vereniging droeg aanvankelijk een sterk Réveilkarakter, maar schoof allengs op in gematigd-orthodoxe richting. Hij was mede-oprichter van de zendingsvereniging Salatiga (Vereeniging tot ondersteuning van de zendelingen der Salatigazending op Java, 1889), die de Bond van de zendelingen der Salatigazending met geld en adviezen ondersteunde. Hij was in 1896 oprichter en eerste voorzitter van de Vereeniging tot oprichting en instandhouding van hospitalen in China ten dienste der medische zending, die tot taak had ziekenhuizen op te richten in China en deze in bruikleen af te staan aan kerken of verenigingen die zendeling-artsen naar China stuurden. De Vereeniging was een zusterorganisatie van de Zending der Nederduits Gereformeerde Kerk in Amerika, die dr. J.A. Otte had uitgezonden naar China. Fondsenwerving ter ondersteuning van Otte was de belangrijkste taak, maar de Vereeniging stuurde ook verpleegkundigen naar China. Van 't Lindenhout had Otte ontmoet toen hij in Amerika rondreisde met zijn zoon, op zoek naar stageplekken voor zijn weeskinderen. Al snel werd Otte Amerikaans correspondent voor *Het Oosten*. Aan zijn kennis van Amerika en zijn reputatie als fondsenwerver dankte Van 't Lindenhout een lidmaatschap van het Comité voor emigratie (1892), een Patrimoniuminitiatief dat

⁴⁾ Hij sloot zich aan bij het militante anti-katholieke genootschap Phylacterion. Ook zijn toetreding tot de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging (1853) was gevoed door katholiekenhaat. De oprichting van de vereniging was een reactie op het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Rosendaal, *Van 't Lindenhout*, 10–11.

⁵⁾ Dit schreef Van 't Lindenhout in 1883 in *De vriend des huizes*: 'Geen volk op aarde is er, dat meer het zondig karakter van zijn oorsprong of stamhoofd openbaart, dan dat der Israëlieten. Door alle tijden heen zijn de Israëlieten na de verwerping van den Christus de ballingen geweest der maatschappij.' Die ballingschap was inmiddels verdwenen, en dat de Joden niet allemaal naar Jeruzalem waren getrokken maar zich ook elders hadden gesetteld, was het bewijs dat zij de mammon hadden gekozen boven God. Hun 'verregaande heb- en schraapzucht.' was de reden dat zij in Rusland en Hongarije vervolgd werden. Van 't Lindenhout meende te weten dat in Rusland en Polen bijna alle kroeghouders en brandewijnverkopers Joden waren die door hun sluwe handelingen de levens van duizenden hadden verwoest. Ook vele adellijke families waren tot de bedelstaf gebracht door hen voortdurend geld te lenen tegen hoge rentes. Maar eenmaal zou de wrake komen en 'het einde zal den last dragen'. Jeruzalem was de plaats waar zij ooit 'klagelijk zullen weenen het diepst gevoeld berouw, dat zij de Messias hebben doorstoken.' T.a.p., 351.

de mogelijkheden moest onderzoeken van landverhuizing van werklozen naar Amerika en Canada.⁶⁾

Ook op andere terreinen van het christelijke maatschappelijk werk was Van 't Lindenhout actief. Het Hoogeland. Vereeniging tot christelijke verpleging van bedelaars en landloopers te Beekbergen (1894), later: Christelijke vereeniging tot stichting en instandhouding van arbeidskolonies, is op zijn initiatief vanuit Neerbosch opgericht. Het Hoogeland was een resocialisatieproject. Bedelaars en landlopers ('broeders van de land- of zondeweg'), ex-gevangenen en terugkerende kolonisten uit Veenhuizen werden er aan het werk gezet op de onontgonnen heidevelden van de Veluwe, terwijl ze 'onder Christelijke tucht gebracht door hen dagelijks het Woord Gods te doen horen' het spit- en veldwerk verrichtten. Na een tewerkstelling van enkele maanden tot een jaar keerden ze terug in de maatschappij.⁷⁾ Ten slotte was hij jaren medewerker van *Bouwsteenen. Tijdschrift voor inwendige zending*, samen met onder anderen de zedelijkheid-activisten Willem van den Bergh en Hendrik Pierson, en van de bij uitgeverij Callenbach in Nijkerk uitgegeven *Jongelingsbode*.

Van 't Lindenhout moet om zijn kennis en ervaringen bij de directe aanpak van sociale problemen, zijn organisatietalent en zijn uitgebreide netwerk indruk hebben gemaakt. Hij paste evenwel op geen enkele wijze bij de profielen van de overige CCS-leden en was van de anderen de absolute tegenpool. In zijn memoires, die hij al op zijn 52ste schreef, deinsde hij niet terug voor een flinke portie metaforische overdrijving en zijn levensherinneringen gewagen pagina na pagina van de zegeningen van de Heere God, de bekeringen van zondaars, duiveluitbanningen en gebedsgenezingen. In de beste traditie van piëtistische geloofsdoorleving wist hij zelfs een geestelijke opwekking tot stand te brengen. Met het in het gareel houden van de kinderen had hij zijn handen vol. Wat zelfs door zware lijfstraffen niet altijd lukte, gebeurde in 1873 spontaan na de Pinksterdienst. Van 't Lindenhout was met de kinderen gaan wandelen in het bos en had er met hen gebeden om de 'vertedering van hun harten'. Ze waren nog niet goed en wel terug of de eerste jongen meldde zich bij Van 't Lindenhout. Hij viel op zijn knieën, barstte in huilen uit en bekende dat hij goddeloos was en dat hij wel nooit zalig zou worden. Van 't Lindenhout bad met de jongen. Spoedig kwamen meer kinderen langs. Het waren de 'verhardste' jongens en meisjes die hun zonde en schuld ten overstaan van de directeur het hartgrondigst beleden. Velen kwamen tot de blijdschap des geloofs. Van 't Lindenhout herkende er het gezegende werk van de Heilige Geest in. Maar er gebeurde meer. Een gehandicapt meisje – de dochter

⁶⁾ Een jaar later had het comité 18 duizend gulden opgehaald. Van dat bedrag konden 60 werklozen naar Canada toe. Hagoort, *Gedenkboek*, 74–75.

⁷⁾ In de loop van de twintigste eeuw ging de vereniging Het Hoogeland ook landbouwkolonies exploiteren in Opende (Groningen) en Vries (Drenthe). Als centrum voor arbeidstraining voor de verslaafden van de Stichting IrisZorg bestaat de locatie Beekbergen nog steeds. (www.canonsociaalwerk.nl)

van een alleenstaande moeder – dat zich alleen kruipend op handen en voeten kon voortbewegen, kon na een biduur voor de genezing van zieken plots rechtop lopen. 'Dagelijks werden door ons genezingen van lichtere ongesteldheden op het gebed waargenomen.' Het lukte ook wel eens niet. Een arme, ondervoede bedelaar met waanvoorstellingen wist hij met gebed niet te redden. 'Ik heb naderhand dikwerf hierover nagedacht en hierin overeenkomst meenen te vinden tusschen het uiteinde van deze man en dat van Voltaire, ja, 't komt mij voor, dat beide geesten tot hetzelfde peil gezonken waren.'

'Gruwzaam kinderhol'

Zijn weeshuisregime was wreed. Bij het minste of geringste werd zwaar gestraft. Van 't Lindenhout zelf legde kwajongens met hun blote billen op de schaaftank en sloeg met een stuk touw tot het rauwe vlees tevoorschijn kwam. In 1893 werd Van 't Lindenhout beschuldigd van uitbuiting en mishandeling. Het 'Neerbosch-schandaal' begon met de dood van een 12-jarige weesjongen die overleed na een zwaar pak slaag.⁸⁾ Vele oud-wezen stuurden ingezonden brieven naar de dagbladen waarin zij herinneringen ophaalden aan hun weeshuistijd. Jongens werden bij de lichtste vergrijpen gestraft, in de eigen gevangenis – een kelderkluis in de kapel – zaten de kinderen soms dagenlang vast op water en brood. De pers besteedde uitgebreid aandacht aan het leven in het huis, het karakter van het regime, en de houding van Van 't Lindenhout én die van zijn vrouw. Een commissie die de zaak onderzocht moest vele beschuldigingen inderdaad constateren, maar oordeelde niettemin mild over het weeshuisregime. Het 'Verslag van de Commissie van Onderzoek in zake de Weesinrichting te Neerbosch' (1894) is uitvoerig becommentarieerd in *De Gids*. De schrijver J.N. van Hall kende de krantenberichten en verbaasde zich over de milde toon. De reden daarvoor was dat

⁸⁾ Zijn dood is uitgebreid onderzocht, in het ziekenhuis en, na tussenkomst van de rechtbank, door sectie op het lijk, waarvoor het graf is geopend. De arts dr. W. Renssen verklaarde voor de rechtbank dat de jongen ziek en zwak was, maar aan ziekte en zwakheid niet kon zijn overleden. Het 'surplus' – de zware mishandeling, onder andere met een zweep – kon zijn dood wel verklaren. Maar wettig kon niet bewezen worden dat de jongen aan de gevolgen van de vele slaag was overleden. Deze constatering betekende dat de twee verzorgers niet vervolgd zijn voor doodslag. Voor mishandeling zijn ze veroordeeld tot 6 weken gevangenisstraf. Het proces voor de rechtbank te Arnhem was beschamend voor de instelling en ontluisterend voor Johannes van 't Lindenhout en zijn zoon Jacob, die regelmatig door de president van de rechtbank mr. D.R.B. baron van Lynden gecorrigeerd werden omdat ze de zaken probeerden te bagatelliseren. Voor Van 't Lindenhout was de zaak om één reden extra wrang: de substituut-officier van justitie van de rechtbank die de zaak behandelde, was zijn CCS-collega Godefridus van Hugenpoth tot Aerdt. In zijn requisitoir beet Van Hugenpoth Van 't Lindenhout toe dat hij in zijn tijdschrift *Het Oosten* voortdurend liet weten dat de zaken in het weeshuis allemaal zo geweldig goed geregeld waren, maar dat hij zijn lezers daarmee 'een sprookje wijsmaakte'. Het slechte toezicht noemde hij nog steeds 'de groote wonde plek van Neerbosch'. *Proces Neerbosch*, 18 e.v.

Van 't Lindenhout de commissie zelf heeft samengesteld.⁹⁾ Een aantal aantijgingen die in de media rondgingen heeft de commissie toch niet kunnen weerleggen: het slaan met stokken, het bestaan van de kerker en de harde optredens.¹⁰⁾

Van Hall vond daarom dat het weeshuis in pedagogisch en hygiënisch opzicht te veroordelen was. Enkele jaren later vond de substituut-officier van justitie van de rechtbank in Arnhem, Godefridus van Hugenhout tot Aerdt, dat Van 't Lindenhout zich de dood van de jongen persoonlijk mocht aantrekken, omdat het onder zijn toezicht gebeurde dat het personeel, op de zalen en in de klassen, er ongecontroleerd op los sloeg.

De journalist en politicus Frans Goedhart (1904–1990) zat tussen februari 1915 en september 1917 in Neerbosch. Dat was op dat moment een nijver dorp met meer dan elfhonderd kinderen, die leden onder de schaarste aan voedsel en kleding. Zijn moeder Cato had hem en zijn twee jaar jongere broer er ondergebracht voor 200 gld per jaar. Sinds het Neerbosch-schandaal was er het nodige verbeterd, maar de mishandelingen in het 'gruwzaam kinderhol' zoals Neerbosch in de media werd genoemd, waren niet verdwenen. Frans werkte als letterzetter in de drukkerij en in de boekhandel. Zijn weeshuistijd noemde hij ooit 'het dieptepunt in een toch al weinig gelukkige jeugd', die hij in meer weeshuizen had gesleten. Zijn moeder haalde hem weg uit Neerbosch toen hij zwaar was gestraft voor enkele 'vergripen': hij was betrapt toen hij een meisje zoende en hij had in de kerk op de kansel gestaan en een preek gehouden terwijl een vriendje op het orgel speelde. Hij verspeelde er een goede referentie mee die hij nodig had voor een vervolgopleiding op de Klokkenberg in Nijmegen.

Als jeugdzorginstelling in Arnhem bestaat Lindenhout nog steeds. De Stichting Lindenhout biedt hulp bij opvoeding aan kinderen, jongeren en hun opvoeders, praktische ondersteuning, dagbehandeling en dagopvang. De naam Van 't Lindenhout wordt in Neerbosch levend gehouden: op het terrein herinneren de J. van 't Lindenhoutschool, het Lindenhoutmuseum, waar het bronzen borstbeeld van de oprichter, rustend op de Bijbel en het 'huldeblijk van oud-wezen', een prominente plaats heeft – en het Van 't Lindenhoutplein aan de stichter.

⁹⁾ In de commissie zaten vele collega's en kennissen uit het (christelijke) zendings- en welzijnswerk. Eén kennis wil ik hier noemen. Het lid van de pedagogische commissie Frederik, baron van Aylva van Pallandt, was met zijn vrouw Anna Frederica actief in de wezenverpleging. In Putten, waar zij woonden, werden Neerboschkinderen opgevoed in het in 1874 door hen opgerichte weeshuis aan de Engweg. De Van Pallandts stuurden op hun beurt de wat oudere Puttense kinderen naar Neerbosch voor een vakopleiding. Het contact met de adellijke familie zou het weeshuis van Van 't Lindenhout geen windeieren leggen. Na het overlijden van mevrouw Van Pallandt in 1917 gingen alle Puttense wezen naar Neerbosch. De verpleegkosten werden gedekt door de schenking van een boerderij in Kollum (Friesland). De komst van 40 tot 50 Puttense wezen zorgde ervoor dat in Neerbosch nauwelijks plaats was voor andere kinderen en dat er de eerste jaren alleen 'heele weezen', kinderen die beide ouders hadden verloren, zijn opgenomen. A. van Renssen, 'Neerbosch, de barones en ds. Van Melle'. (<http://geschiedenisnijkerk.vanrenssenjournalistiek.nl/#post0>)

¹⁰⁾ Hard was het oordeel over mevrouw Van 't Lindenhout, over wie gezegd werd dat ze voor zorgtaken niet geschikt was. Ze miste domweg de eigenschappen om dagelijks met meisjes om te gaan: 'al wat moederlijk is ontbreekt aan haar ten eenenmale'. Van Hall, 'Neerbosch', 82–83.

8.

Paul Fabius,

anti-revolutionnaire

fatsoensfilosoof

Paul Fabius (Garderen, 1851–1931) was de zoon van een hervormd predikant. Zijn vader overleed toen hij 9 jaar oud was, zijn moeder voedde hem in moderne geest op. Hij was leerling op het Instituut Kapteyn te Barneveld. Middelbareschool-tijd in Barneveld, studie rechten te Leiden, promotie bij prof. J. h. Buys op *De leer der souvereiniteit* (1878).

In 1868 ging hij rechten studeren in Leiden. Hij was een weinig opvallende student. Hij was lid van het corps, van de almanakredactie en de Debating Society, maar binnen deze club niet erg actief. Een ontmoeting met Groen van Prinsterer in 1872 was een keerpunt in zijn leven en leidde ertoe dat hij zich vol overtuiging aan de anti-revolutionaire beginselen overgaf. Al tijdens zijn studie was hij redacteur geworden van *De Standaard*, waar hij Abraham Kuyper leerde kennen, die hij steunde in de strijd tegen de synodale organisatie van de hervormde kerk. In 1886 was hij in Amsterdam een van de anti-moderne ouderlingen die uit hun ambt werden gezet omdat zij zich niet verenigden met de vrijzinnige koers van het kerkbestuur. De schorsing was het voorlopige hoogtepunt in een ontwikkeling die er nog datzelfde jaar toe zou leiden dat een grote groep orthodoxe gereformeerden uit de hervormde kerk trad (Doleantie). Samen met zijn VU-collega mr. A.F. de Savornin Lohman zou hij optreden als adviseur van de dolerenden over kerkelijke rechtswesties.

Na zijn promotie ging hij werken op de provinciale griffie in Drenthe. Bij de oprichting van de Vrije Universiteit in 1880 werd hij hoogleraar in de rechts-wetenschap. In de periode 1883/'84–1906/'07 was hij enkele jaren rector. Immens was zijn professionele netwerk, talloos z'n bestuurlijke functies, in de ARP en in andere organisaties.¹⁾

Voor Gods eer

Zijn hele leven streed hij voor drie dingen: 'voor Gods eer in het openbare leven, voor Zijn naam in de staatkunde, en voor Zijn kerk.' Hij was de grondlegger van de anti-liberale gereformeerde rechtstheorie. Het geldende recht moest in zijn

¹⁾ Hij was secretaris van het Centraal Comité van de Anti-revolutionaire Partij (1879), secretaris, later voorzitter van de Amsterdamse Anti-revolutionaire Kiesvereniging 'Nederland en Oranje' en secretaris van het Centraal Comité van Anti-revolutionaire Kiesverenigingen. Hij was raadsheer-plaatsvervanger van het Amsterdamse gerechtshof, lid van de gemeenteraad van Amsterdam, lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland en lid van de Raad van State. Naast een lang lidmaatschap van de Centrale Commissie voor de Statistiek (1892–1924) was hij buitengewoon lid van de Centrale Gezondheidsraad (1902–1920). Hij was bestuurslid van de Nederlandse Juristenvereniging, gaf preadviezen aan de Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de Vereniging voor Armenzorg en liefdadigheid, waarin hij standpunten innam, die afweken van die van de instellingen die hij geacht werd te vertegenwoordigen. Hij was lid van de Staatscommissie voor bedelarij en landloperij (1903), lid van de Commissie van toezicht op het lager onderwijs in Amsterdam (1882–1886) en lid van de Amsterdamse Woningraad. Hij was secretaris van de Bond tegen vaccinedwang (1881), president-commissaris van de Groningsche hypotheekbank (1901) en lid van de Commissie van Bijstand van het Bureau voor Statistiek in Amsterdam. Hij was secretaris van de Bond tegen de vaccinatiedwang en president-curator van het gereformeerd gymnasium te Zetten.

ogen 'eene zelfstandige vertolking van gedachten Gods, Diens Wet, en wel naar eigen trant, verkondigen.' Strafwetgeving was volgens Fabius niet bedoeld om van mensen betere burgers te maken, maar diende vooral om ze te laten boeten voor hun zonden en om hun schuld te vergelden. De wet moest 'de tuchtmeesteresse' zijn die tot Christus leidde.

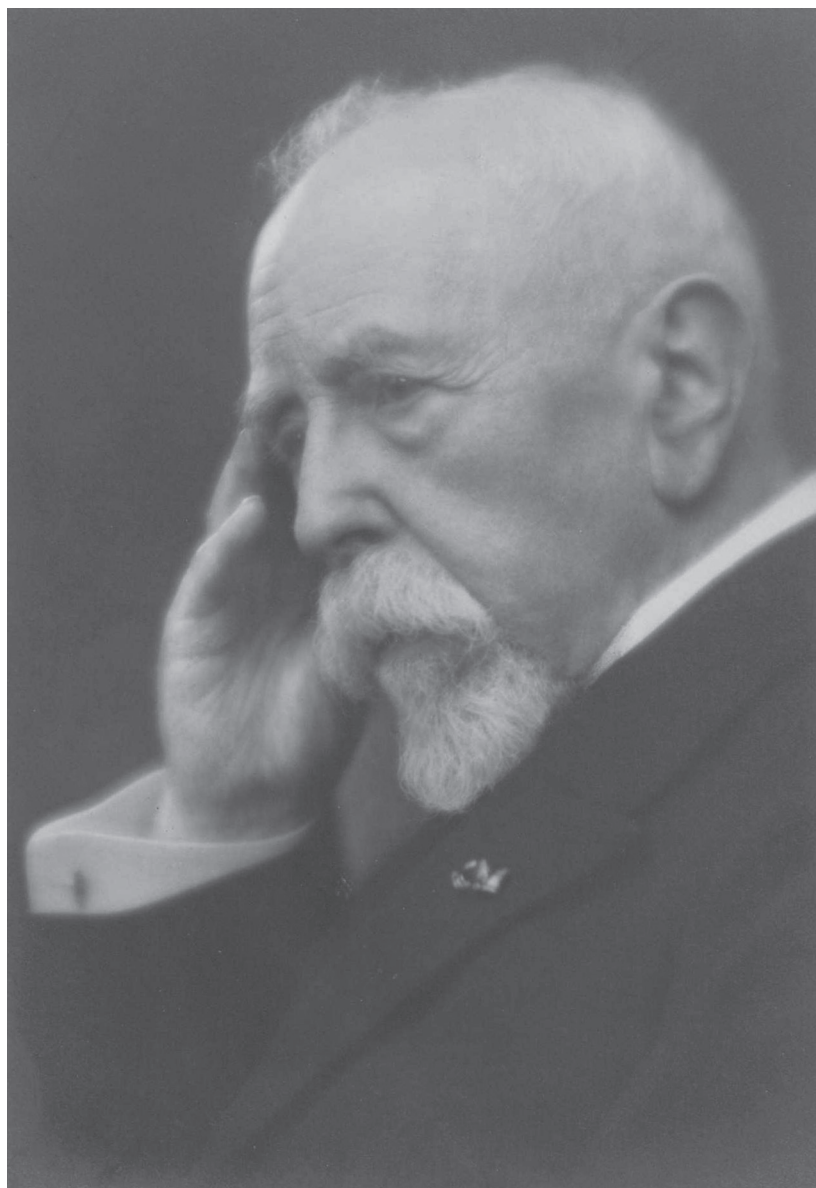
Fabius was een aartsconservatief en een botte anti-democraat (hij sprak van 'demoncratie' en 'volksfopping'), op het reactionaire af. Het algemeen stemrecht noemde hij 'een kanker, die bezig is, alle vastigheid weg te vreten. Men rukte zich toch de blinddoek voor de oogen weg, en zie, dat door het algemeen stemrecht voortdurend onder de oppervlakte een doodelijk vergif alle organisch weefsel in het denken verteert.' Zijn afkeer van het stemrecht vond zijn grond in zijn opvatting van soevereiniteit ('machtsvolkomenheid'). Zijn uitgangspunt was dat het staatsgezag door God verordend, de soevereiniteit was opgedragen aan het Huis van Oranje. Kreeg de volksvertegenwoordiging de macht, dan hield de Kroon op uitsluitend het staatsgezag te zijn en kon er van een monarchale staatsvorm niet langer sprake zijn. 'Als de Kroon haar soevereiniteit moet delen tast dit wezenlijk de kern van de regeringsvorm van Nederland aan. De Kroon is het staatsgezag, de volksvertegenwoordiging de maatschappij.' De grondwetherziening van 1848, die van de koning, beroofd van politieke macht, een nationaal symbool had gemaakt, noemde hij een grote fout.

De maatschappij was een organisch geheel. Individuen telden niet en waren 'losse atomen'. 'Laten wij de moed hebben met alle openhartigheid te erkennen: het groote kwaad en het groote gevaar liggen in de geatomiseerde volkssoevereiniteit, in het onorganisch algemeen stemrecht.' Kiesverenigingen wilde hij alleen openstellen voor mannen, want politiek was niets voor vrouwen: Vrouwen het stemrecht geven was de 'valse gelijkheid van man en vrouw' benadrukken, en de Heere had nu juist de vrouw tot hulp gesteld van de man. Met het benadrukken van het 'soortverschil' tussen mannen en vrouwen stond Fabius overigens in een lange traditie. Abraham Kuyper zou het in 1914 in zijn brochure *De eerepositie der vrouw* nog eens herhalen en de vrouw haar plaats in de maatschappij wijzen, die paste bij haar gaven en talenten.²⁾

In de discussie over een nieuw kiesrechtvoorstel zou Fabius definitief gemarginaliseerd worden. Hij vond het voorstel voor een huismankiesrecht te ver af staan van de anti-revolutionaire beginselen, verruiming van het electoraat was voor hem zelfs geen principiële eis: het ging niet om het getal, maar om het beginsel.

²⁾ Kuyper benadrukte dat de plaats van de vrouw primair gedefinieerd werd door haar vermogen om kinderen te krijgen. Haar maatschappelijke bestemming lag binnenshuis, als echtgenote, moeder en huisvrouw. Mannen waren door hun eigenheid (actief, rationeel) voorbestemd om te werken. Dat mannen en vrouwen eigen domeinen en bestemmingen hadden, was niet uitgedacht, 'maar door God zelf ons opgelegd'. Kuyper geciteerd bij Plantenga, *Vrouwenarbeid*, 15.

Paul Fabius (1851-1931)

Weelde als misstand

Zijn opvattingen over maatschappelijke vraagstukken waren net zo vulgair. Hij was mordicus tegen publieke armenzorg. Sociale maatregelen hoorden tot het gebied van de liefdadigheid en daar had de overheid geen taak. Hulp was een gunst, geen recht. Wie hulp nodig had, vroeg dat eerst aan familie en vrienden, pas dan aan de

kerk. De staat had geen zedelijke verplichtingen. Het geld dat zij nodig had om de armen te kunnen helpen, moest zij bij anderen weghalen en publieke armenzorg vond hij om deze reden diefstal. Het was het obstakel dat voorkwam dat de rijke zijn barmhartigheid, die hij 'een zedelijke plicht' noemde, kon tonen. De arme had de rijke in morele zin nodig om te voorkomen dat de laatste alleen maar aan eigen genot zou denken. Slechts als kerken en particuliere instellingen het lieten afweten, was armenzorg van overheidswege een mogelijkheid, dwang op dit punt verwierp hij.

Over zijn opvatting over het arbeidsvraagstuk lezen wij in *Sociale vraagstukken*. In het hoofdstuk 'De materiele toestand der arbeiders' behandelt hij de vraag of arbeiders het werkelijk zo slecht hadden zoals wel werd beweerd. Op basis van enkele arbeidsstatistieken uit Treubs *Het wijsgeering-economisch stelsel* concludeerde hij dat 'in het laatste vierde deel der 19de eeuw in de Nederlandsche grootindustrie stijging der geldlonen regel, stilstand of daling uitzondering is geweest.' Dat de arbeiders het de laatste jaren beter hadden gekregen, bleek ook uit de toename van het aantal kleine spaarbankboekjes. Dat velen gebrek hadden, weersprak hij niet. Er was veel lijden en er was veel te verzachten, maar dit was 'noch eene aanklacht tegen de maatschappij, noch raakt dit den toestand als geheel.' Van belang was bovendien dat het inkomen in verband werd gebracht met de stand waarin iemand leefde. Een arbeider die bijvoorbeeld 600 gld per jaar verdiende, had weliswaar tienmaal minder dan iemand die 6000 gld verdiende, maar de laatste woonde in een duurder huis, had bedienend personeel en een duurder boedel, deed boodschappen in duurder winkels, betaalde meer belasting en meer voor de opleiding van zijn kinderen. En zo besteedde de veelverdiener een fors deel van het inkomen aan het leven naar zijn stand. Zelfs kleine vermogensbezitters konden een sober bestaan leiden.

Ontevreden hoefde de arbeider dus niet te zijn. Als arbeiders klaagden, was dat nijd: 'het benijden van ieder die meer heeft.' Een laag loon was ook niet de reden om in armoede te vervallen. Wel: op te jonge leeftijd trouwen, en hoge luxe-uitgaven, zoals aan sterke drank. Luxe hoorde taboe te zijn in arbeidersgezinnen. Met instemming haalde Fabius het weekblad *Patrimonium* aan waarin weelde een misstand werd genoemd. 'Voor hem, die door God met vele aardsche goederen gezegend is, is 't b.v. volstrekt geen weelde, als hij paard en rijtuig houdt. Voor den man met een middelmatig inkomen wel. Wie van den eersten zou gaan eischen dat hij te voet gaat, plaatst zich op socialistisch standpunt.' Even verderop schrijft hij, als hij om eerdergenoemde reden de werkman ook het recht op een reisje heeft ontnomen: 'En als ge nu geen paard en rijtuig kunt houden en 's zomers niet op reis kunt gaan, hebt ge daar niet tegen in te worstelen en te mokken en te eischen, dat een ander nu ook lopen en thuis blijven zal – want wie al zulks bestelt is de Heere. 't Is Zijn goddelijk welbehagen, waarvoor ge te bukken hebt.' En: 'Ook droog brood en koud water kan de Heere zegenen, meer dan wildbraad

en wijn.' En: 'Heeft God u een sport of wat lager gesteld – eerbiedig dan zijn souverain bestel en leef eenvoudiger.'

Armoede ontstond volgens Fabius ook door een gebrek aan voorzorg. Werklieden legden niets opzij voor ziekte, invaliditeit, of pensioen. Hij rekende voor dat jonge gezinnen zonder kinderen maar enkele jaren hoefden te sparen om zich van een uitkering op 65-jarige leeftijd te verzekeren. Dwang (verzekeringsdwang, spaardwang) moest voorkomen worden. Ten slotte was het een fatale gedachte om te menen dat arbeiders alleen maar fysieke behoeften hadden. Dat was wat hij tegen socialisten had: het 'materialiseren van maatschappelijke noden'. Als de overheid ergens een sociale taak had, was het dit, 'dat zij alles uit de weg ruimde, waardoor van staatswege de verbreiding van het Evangelie op eenigerlei wijze belemmerd wordt.'

Prostituantenjager

Fabius was een geharnast strijder tegen zedeloosheid. Hij was adviseur en afdelingsbestuurder van de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging die op hoerenlopers joeg en verleende rechtsbijstand aan de Nederlandsche Vereeniging tegen Prostitutie (NVP), die actie voerde voor een bordeelverbod. In 1895 was hij een van de leden van een commissie uit de gemeenteraad van Amsterdam die moest adviseren over wijziging van artikel 162 van de politieverordening, dat de prostitutie in de stad regelde. Het voorstel van de commissie om 'het openlijk houden van een huis van ontucht' te verbieden kreeg in de gemeenteraad een meerderheid. Hendrik Pierson, oprichter en voorzitter van de NVP, moest niets van Fabius hebben. De twee kenden elkaar al sinds de tijd dat Fabius in de pastorie in Zetten, samen met zijn vriend, doleantiepredikant en prostitutiebestrijder – en Piersons latere schoonzoon – Willem van den Bergh, zijn dissertatie schreef. Voor juridische kwesties wilde Pierson Fabius nog wel raadplegen, maar hij moest niets hebben van diens neo-calvinistische geloofsopvattingen en hij had een persoonlijke afkeer van Fabius en zijn gereformeerde kliek.

De zorg om de moraal en het fatsoen bracht Fabius tot het schrijven van een boek over de waarde van gezelligheid in het (gereformeerde) huisgezin. In zijn *Huiskamer en keuken* (1897) bezong hij de lof van de huiskamer, de theevisite, de kamerjas, het verstelwerkje, en wat er allemaal te pas kwam bij het schenken van een kopje thee. De zwaar geannoteerde schets was een vervolg op zijn rectorale

rede over de waarde van het huwelijk waarmee hij zijn anti-revolutionaire beschavingsoffensief in de jaren tachtig was begonnen.³⁾

Formalisme en beginselvastheid

Fabius was bijna twintig jaar lid van de Amsterdamse gemeenteraad, maar voor de politiek ongeschikt. Zijn beginselvastheid zorgde ervoor dat hij niet in staat was compromissen te sluiten. Het voortdurend belerend verwijzen naar de ideeënwereld van Groen van Prinsterer, samen met een volstrekt eigenzinnige houding en de onwil tot samenwerking, was contraproductief. In de gemeenteraad en de provincie en als secretaris van de Anti-Revolutionaire Partij botste Fabius regelmatig met collega's en partijgenoten. Fabius was 'het vleesch geworden Calvinistisch beginsel' volgens zijn liberale collega's in de Amsterdamse gemeenteraad, waar hij berucht was om zijn afbrekende kritiek. Vanwege zijn conservatisme, en na ernstige conflicten met partijgenoten, kandideerde de ARP hem in latere jaren niet meer voor vertegenwoordigende functies, niet voor de gemeenteraad, niet voor de Provinciale Staten. Hij was een polemist en vaak kwetsend over anderen. In de AR-Kiesvereniging 'Nederland en Oranje' botste Fabius met de sociale werkgever J.A. Wormser, uitgever van *De Standaard* en van *Patrimonium*. Die kon Fabius' 'Middeleeuwsche aristocratie' en diens 'conservatisme van alle gading' in 1895 niet langer verdragen en stapte op als voorzitter. Ook in de Amsterdamse gemeenteraad had Wormser harde aanvaringen met Fabius. De eerste was de voorzitter van de conservatieve 'Club van AR, CH en RK Raadsleden' in 1903 zo zat dat hij zich terugtrok uit deze club, en in 1907 zelfs uit de politiek.⁴⁾

Met Abraham Kuyper lag Fabius voortdurend overhoop. Kuyper ergerde zich aan Fabius' ongeëvenaarde formalisme, Fabius aan Kuypers dirigisme. Het bureau dat de partij voor de verkiezingen van 1888 inrichtte bij Fabius thuis aan de Hoogte Kadijk en dat het logistieke centrum was van waaruit de verkiezingsstrijd werd gevoerd, bracht Kuyper na de verkiezingen onder in het kantoor van *De Standaard*, waar de partijvoorlichter R.C. Verweyck de leiding kreeg. Fabius bedankte daarop als partijsecretaris, na een heftige correspondentie met Kuyper.

Vanaf 1885 was hij al niet meer welkom in *De Standaard*. Zijn polemische stukken publiceerde hij in het anti-revolutionaire dagblad *De Rotterdammer* (1903) en vanaf 1909 in zijn eigen tijdschrift *Studiën en schetsen op het gebied van*

³⁾ 'Beschouwingen over het huwelijk, inzonderheid met betrekking tot de persoonlijke verhouding der echtgenooten onderling.' (1884)

⁴⁾ Kuiper, R., 'Dal', 98; Verhave, 'Wormser', 186. Het echte probleem was waarschijnlijk de partijdwang waaraan Wormser weigerde zich te onderwerpen.

*staat en maatschappij*⁵⁾ (1909), waarin hij, 'den krijgshaftigen polemist op den kathedraal', zoals een oud-student zich Fabius herinnerde, de ARP bij voortdurend en onvermoeibaar bleef oproepen om terug te keren tot het gedachtegoed van Groen van Prinsterer.⁶⁾ Gewipt is hij in 1921 als hoogleraar, kort nadat hij lid was geworden van de Raad van State. De universiteit vond die twee functies onverenigbaar. Het was een gelegenheidsargument: Fabius had geweigerd met emeritaat te gaan, maar had toestemming om tot zijn zeventigste te blijven werken. Het besluit noemde hij het dieptepunt van zijn wetenschappelijke loopbaan.

Diepenhorst oordeelde hard over Fabius toen hij schreef dat de laatste vóór alles beoefenaar was van het staatsrecht. Hij was geen econoom en nog minder sociaal onderzoeker. Wetenschappelijk en politiek-sociaal maakte hij geen enkele indruk. Diepenhorst laat met vele, niet zelden hilarische, voorbeelden zien dat Fabius 'gespeend was van alle sociaal besef', in de verste verte niet sociaal dacht en dat ook niet kon, omdat hij 'ernst wilde maken met het feit, dat God het onderscheid tussen rijk en arm had gewild.'⁷⁾

⁵⁾ Homoet, *Fabius*, 35. Zijn *Studiën en Schetsen* verschenen tussen maart 1909 en juni 1924. Homoet telde 4 500 pagina's, vijftien jaar lang gemiddeld 300 pagina's. Dat is elke dag één pagina, behalve op zondag.

⁶⁾ Fabius trouwde op 49-jarige leeftijd met de rijke, adellijke Sara Maria Johanna van de Poll (1864–1942), weduwe van G.H. Thomassen à Thuessink van der Hoop. Zelfs over deze relatie lag de schaduw van Groen van Prinsterer: Sara's overleden echtgenoot Gijsbert van der Hoop, bij leven vanuit het kiesdistrict Steenwijk voor de anti-revolutionairen in de Tweede Kamer, was een volle neef van Groen.

⁷⁾ Diepenhorst leidde de lezer rond in de Fabiustoonzaal van onbehoorlijke gedachten. Ik noem er nog een paar. Fabius was tegen de regeling van de tien- en achturendag, omdat intellectuelen ook van die lange dagen maakten, en hij was tegen de wet op het arbeidscontract. Hij was vóór het bestaan van standsverschillen en vóór lichamelijke kastijding van de dienstbode. Hij was voor de doodstraf: 'De bijl, door welke de doodstraf wordt voltrokken, brengt in het vallen de genade met zich, dat geen vermeerdering van schuld en verzwaring van het oordeel langer kunnen optreden.' Diepenhorst, 'Fabius', 20, 33–36, 43.

Bijlage

CCS-leden en hun werkkringen (1892)

Naam	Pol	Dep	Gem	Uni	Vakb	Bdrf	Ovg
Aulnis de Bourouill, J. d'				X			
Berg, N.P. van den						X	
Boissevain, G.M.						X	
Bosch Kemper, G. de		X					
Broekema, L.				X			
Corten, G.F.R.							X
Dedem, A. van	X						
Fabius, D.P.D.				X			
Goeman Borgesius, H.	X						
Greven, H.B.				X			
Harte van Tecklenburg, J.J.I.	X						
Heldring, B.						X	
Hugenpoth tot Aerdt, G.F.M. van		X					
Kerdijk, A.	X						
Lindhout, Joh. van 't							X
Lynden, A.F. van		X					
Nolet, J.J.G.						X	
Pekelharing, B.H.				X			
Pesch, A.J. van				X			
Plantenga, M.H.J.		X					
Plate, A.						X	
Polman Kruseman, W.			X				
Reiger, W.A.				X			
Rot, Th. de					X		
Saltet, R.H.				X			
Stork, D.W.						X	
Verkerk Pistorius, W.A.P.		X					
Verschuer, W.A. van		X					
Wijck, C.H.A. van der		X					
Zinderen Bakker, R. van			X				

Toelichting:

Pol = lid Eerste of Tweede Kamer; Dep = in dienst van departement (inclusief leger); Gem = in dienst van gemeente of provincie; Uni = universiteit/academie; Vakb = vakbeweging; Bdrf = bedrijfsleven; Ovg = overige (zorg en onderwijs).

CCS-leden en hun beroep (ca. 1892)¹⁾

- Aulnis de Bourouill, Johan baron d' (1850–1930), hoogleraar economie te Utrecht.
- Berg, Norbertus Petrus van den (1831–1917), directeur, later president van De Nederlandsche Bank.
- Boissevain, Gideon Marie (1837–1925), bankier en econoom.
- Bosch Kemper, Gerrit de (1841–1912), ambtenaar bij de hoofddirectie der Posterijen van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid.
- Broekema, Luitje (1850–1936), directeur Rijkslandbouwschool in Wageningen.
- Corten, Gerard Francois Reinier (1833–1917), landbouwconsulent ('wandelleraar') bij de Limburgsche Maatschappij van Landbouw.
- Dedem, Alexander, baron van (1838–1931), Tweede-Kamerlid (anti-revolutionairen).
- Fabius, Dammes Paulus Dirk (Paul) (1851–1931), hoogleraar in de rechtswetenschap aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.
- Goeman Borgesius, Hendrik (1847–1917), Tweede-Kamerlid (liberalen).
- Greven, Hendrik Barend (1850–1933), hoogleraar economie te Leiden.
- Harte van Tecklenburg, Joannes Josephus Ignatius (1853–1937), Tweede-Kamerlid (rooms-katholieken).
- Heldring, Balthazar (1839–1907), directeur, later president van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM).
- Hugenpoth tot Aerdt, Godefridus Franciscus Maria baron van (1860–1930), ambtenaar op het ministerie van Justitie.
- Kerdijk, Arnold (1846–1905), Tweede-Kamerlid (liberalen).
- Lindenhout, Johannes van 't (1836–1918), weeshuisdirecteur te Neerbosch.
- Lynden, Alexander Frederik, baron van (1856–1931), ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling medische politie.
- Nolet, Jacobus Joannes Gerardus (1836–1906), distillateur en koopman te Schiedam.
- Pekelharing, Baltus Hendrik (1841–1922), hoogleraar economie te Delft.
- Pesch, Adrianus Jacobus van (1837–1916), verzekeringswiskundige, hoogleraar wiskunde en mechanica aan de Universiteit van Amsterdam.
- Plantenga, Marie Hermanus Jan (1842–1901), generaal-majoor bij de Generale Staf.
- Plate, Antoine (1845–1927), reder, oprichter/directeur van de Holland-Amerika Lijn.

¹⁾ Uitvoeriger portretten staan op de website van het CBS, aldaar: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/organisatie/geschiedenis/2009-1892-1899-ccs.htm>.

- Polman Kruseman, Willem (1849–1918), griffier te Middelburg.
- Reiger, Wybrand Adriaan (1842–1910), hoogleraar economie te Groningen.
- Rot, Thomas de (1840–1915), letterzetter in Rotterdam en vakbondsbestuurder.
- Saltet, Rudolph Hendrik (1853–1927), arts (bacterioloog) en hoogleraar gezondheidsleer te Amsterdam.
- Stork, Dirk Willem (1855–1928), fabrikant, firmant in het bedrijf dat zijn vader stichtte, Gebr. Stork & Co. NV te Hengelo.
- Verkerk Pistorius, Willem Arnold Pieter (1835–1899), directeur-generaal op het departement van Financiën.
- Verschuer, Wouter Albert, baron van (1840–1898), raadsadviseur op het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid.
- Wijck, Carel Herman Aart van der (1840–1914), vice-president van de Raad van Nederlands-Indië.
- Zinderen Bakker, Rindert van (1845–1927), wethouder in Opsterland.

Vindplaatsen

Foto's

Omslag: Beeldbank Den Haag.*

Pag. 34: Beeldbank CBS, Den Haag.

Pag. 43: Beeldbank CBS, Den Haag.

Pag. 51: Beeldbank CBS, Den Haag.

Pag. 59: Beeldbank CBS, Den Haag.

Pag. 67: Beeldbank CBS, Den Haag.

Pag. 76: Beeldbank van het Historisch Documentatiecentrum van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Enkele biografieën

Biografisch Woordenboek van Nederland

Gaay Fortman, W.F. de, 'Fabius, Dammes Paulus Dirk (1851–1931)'.
Kalma, J.J., 'Bakker, Rindert van Zinderen (1845–1927)'.
Slangen, J., 'Polak Kerdijk, Arnoldus (1846–1905)'.
Taal, G., 'Borgesius, Hendrik Goeman (1847–1917)'.
Vries Wzn., W. de, 'Pekelharing, Baltus Hendrik (1841–1922)'.

Biografisch Woordenboek van het Socialisme in Nederland

Frieswijk, J., 'Rindert van Zinderen Bakker'.
Velde, H. te, 'Hendrik Borgesius'.
Voerman, G., 'Baltus Hendrik Pekelharing'.
Vuurmans, R., 'Arnoldus Polak Kerdijk'.

* Omslagfoto: Rode dinsdag. Betoging op Prinsjesdag voor algemeen kiesrecht in de Javastraat in Den Haag, 19 september 1911. In het midden P.J. Troelstra.

Literatuur

Abeelen, E.L.J. van den, *Geschiedenis van de verbruikscoöperatie in Nederland tussen de jaren 1860 en 1880*. (Amsterdam 1947)

Aerts, R., *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. (Amsterdam 1997)

Beek, W., *Gedenkboek ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis, 31 december 1916*. (Amsterdam 1916)

Bervoets, L., *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling*. (Amsterdam 1994)

Bie, R.J. van der, *De macht van de statistiek. De Centrale Commissie voor de Statistiek, samenstelling en rekrutering, 1892-1899*. (Amsterdam 2009)

Bie, R.J. van der, 'Heren en de statistiek. Statistici bekommerden zich over wat er mis was in de 19^e eeuw', in: *Het relatiemagazine van het Centraal Bureau voor de Statistiek* 5 (2011), nr. 2, 51-55.

Bie, R.J. van der, *'Der christelijke liefdadigheid aanbevoelen.' Beschavingsgeschiedenissen, Nijkerk 1800-1940*. (Amsterdam 2012)

Bos, D., M. Ebben, en H. te Velde, *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu*. (Amsterdam 2008)

Boschloo, H., *Sociale kwestie, participatie en (mede)zeggenschap. De achtergronden van het ontstaan van de eerste ondernemingsraden in Nederland (kernen)*. (Scriptie Universiteit van Amsterdam 1976)

Boschloo, T.J., *De productiemaatschappij. Liberalen, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875*. (Hilversum 1989)

Bosker, F., 'Rindert van Zinderen Bakker. Een leven als prediker in de woestijn', in: F. Bosker, *Rode boegbeelden in Schoterland. Voormannen in de sociale strijd van Noord-Nederland*. (Leeuwarden 2009), 35-48.

Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw, 1813–1870*. (Utrecht/Antwerpen 1975¹⁰)

Buschman, M., *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893–1907*. (Den Haag 1993)

Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland*. (Amsterdam 1894)

CBS, *De instelling van de Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892*. (Voorburg/Heerlen 1992)

CCS, 'Statistiek der arbeidersverenigingen', in: *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*. Deel I ('s-Gravenhage 1894)

CCS, 'Onderzoek naar de geschiedenis en werkzaamheid der vakverenigingen', in: *Bijdragen tot de Statistiek van Nederland*. Deel 4. ('s-Gravenhage 1896)

Coster, W., *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807–1884): aan de hefboom tot welvaart*. (Wageningen/Groningen 2008)

Diepenhorst, I.A., *Fabius herdacht. Herdenking naar aanleiding van het feit, dat Prof. Mr D.P.D. Fabius in 1851 geboren werd*. (Delft 1952)

Dieteren, F., 'Wie was Barthold Meryan?', *Onvoltooid verleden* 16 (2002).

Dudink, S., *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland, 1870–1901*. (Amsterdam 1997)

Efdée, R., *De P.W. Janssen's Friesche Stichting*. (Oranjewoud 1988)

Enquête, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 Januari 1890 (Staatsblad no. 1). Tweede afdeeling, Veenderijen. ('s-Gravenhage 1890–1892)

Fabius, D.P.D., *Huiskamer en keuken. Een tweetal schetsen* (Leiden 1897)

Fabius, D.P.D., *Sociale vraagstukken*. (Leiden 1905)

Frieswijk, J., *Socialisme in Friesland, 1880–1900*. (Amsterdam 1977)

Frieswijk, J., 'Van Zinderen Bakker op het arbeiderscongres in Londen, 1896', in: *Onvoltooid verleden* 18 (2003).

Fuchs, J.M., en W.J. Simons, *Ter wille van het kind. Vijfenzeventig jaar Centraal Genootschap voor Kinderherstellingssoorten, 1901–1976*. (Naarden 1977)

Gerritsen, A.L., 'Een en ander over de drukkerij der weesinrichting', in: *De vriend des huizes. Geïllustreerd tijdschrift voor het volk* 50 (1934), 668–674.

Gerwen, J. van, 'De levensverzekeringsbranche in de negentiende eeuw', in: Gerwen, J. en M.H.D. van Leeuwen (sam.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*. (Amsterdam/Den Haag 1998), 371–402.

Giele, J., *Arbeidersleven in Nederland, 1850–1914*. (Nijmegen 1979)

Goeman Borgesius, H., 'Drank-prostitutie', in: *Vragen des Tijds* 6 (1879), 182–230.

Haan, I. de, en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848–1900', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis de Nederlanden* (1996), 167–200.

Hagoort, R., *Het beginsel behouden. Gedenkboek van het Nederlandsch Werklieden Verbond Patrimonium over de jaren 1891–1927*. (Kampen 1934)

Hall, J.N. van, 'De weesinrichting te Neerbosch en haar stichter', in: *De Gids* 58 (1894), 66–84.

Hasenberg Butter, I., *Academic economics in Holland, 1800–1870*. (Den Haag 1969)

Hen, P. de, *Actieve en reactieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950*. (Amsterdam 1980)

Heijboer-Paul, D., *Zendelingen tegen de zedeloosheid. De Middernachtzending als bestrijder van de prostitutie in Amsterdam en de daarbij gepaard gaande confrontaties met politie en overheid*. (Scriptie Universiteit Leiden 2012)

Homoet, A., *Prof. mr. D.P.D. Fabius (1851–1931), tegen wil en dank personificatie van het conservatisme binnen de Anti-Revolutionaire Partij*. (Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1985).

Houkes, A., *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850–1900)*. (Amsterdam 2009)

Huygens, C., *Barthold Meryan*. (Amsterdam 1897)

Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840–1880*. (Amsterdam 2007)

Keizer, M. de, *Frans Goedhart. Journalist en politicus (1904–1990). Een biografie*. (Amsterdam 2012)

Klep, P.M.M., 'Governmentality, statistics and state power. Dutch labour and agricultural inquiries (1840–1914)', in: Maarseveen, J.G.S.J. van, P.M.M. Klep and I.H. Stamhuis (eds.), *The history of the statistical mind. Official statistics, social progress and modern enterprise*. Volume I. (Amsterdam 2008), 263–289.

Klijnsma, M.H., *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901–1946*. (Amsterdam 2008)

Kluin, H., 'Johannes van 't Lindenhout', *Groote figuren. Dr. N. Adriani, ds. O.G. Heldring, dr. J.G. Scheurer, dr. H. Pierson, F.J.F. van Hasselt, J. van 't Lindenhout*. (Hoenderloo 1941)

Knotter, A., 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van lieu de mémoire naar historische analyse', in: Knotter, A., en W. Rutten (red.), *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52 (2007), 91–114.

Koenders, P., *Tussen christelijk reveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid met de nadruk op de repressie van homoseksualiteit*. (Amsterdam 1996)

Komrij, G., *Papieren tijgers*. (Amsterdam 1978)

Kuiper, R., 'Uit het dal omhoog 1894–1905', in: Harinck, G., R. Kuiper en P. Bak (red.), *De Anti-revolutionaire Partij 1829–1980*. (Hilversum 2001), 93–112.

Kuiper, R., *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871–1894*. (Leiden 1994)

Lindenhout, J. van 't, *Na vijf-en-twintig jaren. Levensherinneringen door J. van 't Lindenhout.* (Nijmegen 1888)

Maarseveen, J.G.S.J. van, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839–1909.* (uitgegeven door) (Amsterdam 1990–1993, drie delen)

Merwe, J. van de, *Gij zijt kanalye, heeft men ons verweten! Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen.* (Utrecht/Antwerpen 1974)

Methorst, H.W., *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden.* ('s-Gravenhage 1902)

Mooij, J., *Denken over welvaart. Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 1849–1994.* (Amsterdam 1994)

Muller, P.H., 'Joh. van 't Lindenhout, 1836–1918', in: *Neerbosch' Kerstblad* (1947), 51–64.

Netscher, F., 'Mr. A. Kerdijk', in: *Karakters.* (Haarlem 1899), 139–167.

Nieuwenhuis, F.D., *Van christen tot anarchist.* (Amsterdam 1910)

Notities uit het persoonlijke en politieke leven van Rindert van Zinderen Bakker, 1845–1927. Wethouder van Opsterland. (Zonder plaats 1986)

Nijenhuis, H., *Volksoopvoeding tussen elite en massa. Een geschiedenis van volwasseneneducatie in Nederland.* (Meppel/Amsterdam 1981)

Pekelharing, B.H., 'Herinneringen aan een tweetal comité's', in: *Vragen des Tijds* 21 (1895), 354–381.

Pekelharing, B.H., 'Mr. A. Kerdijk', in: Kalff, J. (red.), *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen.* (Haarlem 1905), 247–304.

Pekelharing, J.M., *Zaanse zonen. De wereld van mijn voorouders.* (Zutphen 2007)

Pietersma, A., *Het politieke leven van Rindert van Zinderen Bakker (1845–1927).* (Scriptie 1979)

Plantenga, J., *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-) Duitsland.* (Amsterdam 1993)

Plessis, J. du, *Helden van het geloof. Korte schetsen uit de geschiedenis der christelijke liefdadigheid*. (Kaapstad 1908)

Post, R., 'Apostel van het algemeen kiesrecht. Bernard Heldt (1841-1914) en het ANWV', *Onvoltooid verleden* 19 (2004).

Postma, A., *De mislukte pogingen tussen 1874 en 1889 tot verbetering en uitbreiding van de Kinderwet-Van Houten*. (Deventer 1977)

Het Proces Neerbosch voor de Rechtbank te Arnhem, op 10 en 16 februari 1900. Een verpleger en een verpleegster op de Weesinrichting te Neerbosch beschuldigd, aldaar te zamen en in vereeniging een 12-jarig weeskind zoodanig te hebben mishandeld dat het kind is overleden. (Arnhem-Nijmegen 1900)

Quack, H.P.G., *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack, 1834-1913*. (Amsterdam 1915)

Randeraad, N., *Het onberekenbare Europa. Macht en getal in de negentiende eeuw*. (Amsterdam 2006)

Roebroek, J.M., en M. Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds'. *Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland*. ('s-Gravenhage 1998)

Rogier, L.J., en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. (Den Haag 1953)

Roos, J. de, *Met enige schroom: pioniers van het lokaal bestuur*. (Amsterdam 2000)

Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. (Amsterdam 2002)

Rosendaal, J., *Johannes van 't Lindenhout. Vader van 20.000 kinderen*. (Nijmegen 2013)

Schepel, W., *Vooruitgeworpen licht. Arnold Kerdijk (1846-1905), de visionaire blik van een paternalistisch liberaal*. (Den Haag 2011)

Schram, P.L., *Willem van den Bergh, 1850-1890*. (Amsterdam 1980)

Siewert, S., *Representatie van de Drentse veenarbeiders. Een onderzoek naar het ontstaan van de representatie van veenarbeiders in Drenthe aan het einde van de negentiende eeuw.* (Scriptie Universiteit Groningen 2009)

Slangen, J., 'Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier en de Leidse arbeidsenquête', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2 (1990), 49–102.

Smit, C., en K. Korevaart, *Kinderarbeid. J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen.* (Leiden 2008)

Stamhuis, I.H., 'Cijfers en aequaties' en 'Kenniss der staatskrachten'. *Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw.* (Amsterdam 1989)

Stel, J.C. van der, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland.* (Hilversum 1995)

Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat.* (Amsterdam 1992)

Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872–1901.* (Den Haag 1980)

Treub, W.M.F. 'B.H. Pekelharing', in: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 4 februari 1922.

Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870–1918.* ('s-Gravenhage 1992)

Velde, H. te, 'H. Goeman Borgesius (1847–1917)', in: List, G.A. van der, en P.G.C. van Schie (red.), *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940.* (Assen/Maastricht 1993), 89–98.

Velde, H. te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848–1917', in: Aerts, R., H. de Liagere Böhl, P. de Rooy, H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780–1990.* (Nijmegen 1999), 99–175.

Velden, S.H.A. van der, 'Statistics and the early Dutch labour movement (1870–1918)', in: Maarseveen, J.G.S.J. van, P.M.M. Klep and I.H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in modern society. The Netherlands 1850–1940. Volume I: Official statistics, social progress and modern enterprise.* (Amsterdam 2008), 313–333.

Verdoorn, J.A., *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*. (Nijmegen 1981²)

Verhave, J.P., 'Johan Adam Wormser. Uitgever-boekhandelaar en strijder tegen het conservatisme', in: Werkman, P.E., en R.E. van der Woude, *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw*. (Hilversum 2006), 161–190.

Vissering, S., 'De statistiek in Nederland', in: *De Gids* 13 (1849), 1–33.

Vissering, S., 'De statistiek aan de Hoogeschool. Toespraak bij de opening van den akademischen cursus 1877/78', in: *De Gids* 41 (1877), 244–258.

Vissering, S., 'De Vereeniging voor de Statistiek in Nederland en het Statistisch Instituut', in: *De Gids* 49 (1886), 309–325.

Vries, G. de, '*Door arbeid tot verbetering*'. *Heren in de strijd tegen de sociale noden in Friesland, 1893–1910*. (Scriptie Universiteit Groningen 1981)

Vries, W. de Wzn., 'Belevenissen van Johanna Pekelharing–Van Ree in Delft', in: Houtzager, H.L., G.G. Kunz, H.W. van Leeuwen, M. van Noort (red.), *Facetten van Delft. Gedenkboek van het Genootschap Delfia Batavorum 1935–1985*. (Amsterdam 1985), 393–408.

Wartena, B., *H. Goeman Borgesius (1847–1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland*. (Amsterdam 2003)

Welcker, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging, 1870–1914*. (Amsterdam 1978)

Welderen baron Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1891*. ('s-Gravenhage 1906)

Wennekes, W., *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven*. (Amsterdam/Antwerpen 1993)

Wibaut, F., *Levensbouw*. (Amsterdam 1936)

Wilde, I. de, '*Een sterke geest van vrijheid*.' *Brieven van de student J.W. Albarda aan G. Nolet-Adama en F.M. Wibaut*. (Amsterdam 2000)

Wolffram, D.J., *Vrij van wat neerdrukt en beklempt. Staat, gemeenschap en sociale politiek, 1870–1918.* (Amsterdam 2003)

Wijffjes, H., *Journalistiek in Nederland 1850–2000. Beroep, cultuur en organisatie.* (Amsterdam 2003)

Zanden, J.L. van, *'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platte lande.' Een reeks rapporten uit 1851.* (Groningen 1991)

Zanden, J.L. van, en A. van Riel, *Nederland 1780–1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling.* (Amsterdam 2000)

Zinderen Bakker, R. van, *Notities uit het persoonlijke en politieke leven van Rindert van Zinderen Bakker, 1845–1927: wethouder van Opsterland.* (Zonder plaats, 1986)

Medewerkers

Auteur

Ronald van der Bie